

Օսմանեան

հարկային կանոնագրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայ-օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու պատմութիւնը միշտ ալ պիտի մնայ անկատար եւ ոչ-ամբողջական՝ պարզօրէն անոր համար, որ այդ պատմութիւնը լրացնելու գալիք նիւթերն ընդհանրապէս պիտի մնան գրուանի ներքեւ, եւ պատմութեան ուսանողին պիտի զլացուի մատչումն իսկ անոնց :

Հետաքրքրական է, սակայն, որ վերջին քառասնամեակի ընթացքին Օսմանի աշխարհավարութեան պատկանող կարգ մը նիւթեր եկան հրապարակ եւ լոյսի փոքր նշոյլ մը նետուեցաւ այդ փոխյարաբերութեան պատմութեան վրայ : Անշուշտ, տակաւին ովկեան կը կազմեն այն նիւթերն ու վաւերագիրները, որոնք ամբօրէն փակ կը մնան հայոց պատմութեան ուսանողին համար . բայց կը թուի թէ ժամանակը պիտի հարթէ կարգ մը հարցեր, եւ լոյսին պիտի գան որոշ նիւթեր, որոնք անմիջական կերպով կ'առնչուին ոչ միայն հայոց պատմութեան հետ ընդհանրապէս՝ այլ նաեւ այդ պատմութեան մէջ յաճախ անտեսուած կարգ մը նիւթերու հետ մասնաւորապէս :

Շատ մեծ է թիւը օսմանեան աշխարհավարութիւնը գնահատողներուն՝ մանաւանդ արեւմտեան պատմագրութեան մէջ : Կան հեղինակներ, որոնք, այսօր, հեռուէն դիտելով հարցերը՝ կը գրտնեն զանոնք առնուազն գնահատելի : Բայց թուրքին հերոսացումը չի գալ լոկ արեւմուտէն, այլ անոր չափ նաեւ նոյնիմէն թուրքէն, որ

այսօր յենած իր նախահայրերուն կատարածներուն եւ չկատարածներուն վրայ՝ ինքզինքն ու իր անցեալը կը ներկայացնէ պատկերով մը, որ անտարակոյս չի պատկանիր իրեն: Գուցէ այս իսկ էր պատճառը վերջին վաթսուց տարիներու ընթացքին կատարուող թուրք պատմութեան կեղծումին ու նենգափոխումին, որոնք վերջապէս մղեցին Երեմէիլը լոյսին տալու իր գիրքը, որպէս շտապումն ապստակ բոլոր կեղծարարներուն: Երեմէիլի գիրքը թարգմանուեցաւ հայերէնի եւ հրատարակուեցաւ Երեւանի մէջ 1975 թ. ին՝ *Թուրքերի Մարտը* ընդհանուր վերնագրով: Թէ անհկա ախտի զգաստութեան կարեւոր հրաւիրել կարգ մը թուրք եւ օտար պատմաբաններ՝ կ'անգիտանանք հիմա: Բայց մէկ բան կը մնայ յստակ – թուրք եւ օսմանեան պատմութեամբ գրադոյններէն ումանք, գոնէ վերջին շրջանին, կու տան գիտականութեան շարք մը իրենց հրատարակած գործերուն՝ երբ կը դիմեն օսմանեան արխիւային նիւթերուն:

Այսօր կարելի է կազմել կոկիկ փունջ մը այսպիսիներու անուններէն, որոնց գործերէն ումանք բարեբախտաբար ունինք սեղանի վրայ: Այդ անուններէն Պարֆանիսը անձամօք չէ գոնէ հայրենի մտաւարականութեան՝ անոր մէկ գործէն (1) կատարուած կարգ մը վաւերագիրներու թարգմանութեան հրատարակութեամբ Երեւանի մէջ (2):

Մափրաստեան եւ Զուլայեան կատարեցին շնորհակալ աշխատանք մը: Բայց անոնք կրնային աւելի ամբողջական ընծայել իրենց գործը, որ կ'ընդգրկէ թարգմանութիւնը մօտ երկու տուկէս տասնեակ հաշուող օսմանեան վաւերագիրներու: Կը հաւատանք որ անհրաժեշտ էր Պարֆանի գործէն վերցնել այն բոլորը, որոնք կ'առնչուէին արեւմտահայութեան տնտեսական կեանքին, եւ տալ գտնումք ի շահ հայ-օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու լուսաբանումին: Չըրին այդպէս, եւ այդ իսկ պատճառով՝ *Կանուներս մէջերը* մնաց տակասաւոր:

Մասամբ մը գոնէ ամբողջացնելու համար գայն, աւելին՝ շօշափելի դարձնելու համար հայ-օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու հիմնադրերը կազմող կանոնագրութիւն տարազը՝ հոս կու տանք կարգ մը օսմանեան կանոնագրութիւններու թարգմանութիւնները, որոնք առաւելաբար կ'առնչուին Արեւմտեան Հայաստանի, եւ մանաւանդ արեւմտահայութեան տնտեսական առօրեային:

Հոս թարգմանաբար տրուող բոլոր կանոնագրութիւններն ալ, որոնք գտնւում են Մափրաստեանի եւ Զուլայեանի կողմէ, ու կը վերցնուին Պարֆանի գործէն՝ հայերէնով լոյսին կը տրուին առաջին անգամ ըլլալով: Անոնցմէ ումանք նմանները կան *Կանուներս մէջերը* մէջ որպէս տարբերակ, սակայն, անոնք կը վերբերեն նկատառու-

լի տարբերութիւններ, եւ այդ իսկ պատճառով՝ կ'արժէ որ դրուին սեղանին վրայ արեւմտահայ տնտեսական կեանքի ուսանողին:

Այս կանոնագիրներէն ումեք կը կրենք թիւ ու թուական. ումեք պարագային կը նշուի թերին թուականի. երկու հատը կու գան Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակաշրջանէն, որ կ'ընդգրկէ 1520-1566 թ.թ. շրջանը: Մէկ հատին ժամանակը կ'իյնայ 1500 թ.էն առաջ՝ ըստ Պարքանի պլպատումներուն: Գրեթէ բոլորն ալ կը պատկանին յակա-նէ անուանէ յիշուող նահանգներու. միայն մէկն է, որուն կը պակսի նշումը որեւէ նահանգի անունին. սակայն ան ալ ծանօթ է գայն կազմողին եւ խմբագրողին՝ Ալա-իւտ-Տեվլէի անունով, որ, ըստ Պարքանի՝ եղաւ բարձրագոյն իշխանաւորը Պոզոֆի (Եոզղաթ) շրջանին: Աւելին՝ այս վաւերագիրը կը գտնուի Պոզոֆի մատենան մէջ, եւ ունի բաւական մեծ հանգիստութիւն Պոզոֆի գազայի անթուակիր մէկ կանոնագրութեան հետ (3): Ըստ Պարքանի՝ այս մատենան տարե-թիւն է Հիմրի 932, որ կը համապատասխանէ 1525-1526 թուակա-նին:

Ինչ որ ալ ըլլան խնդիրները վայրի՝ եւ թուականի՝ հոս կը տրուին անոնք այնպէս ինչպէս որ են, որովհետեւ շատ են խօսուի ի-րենք իրենց: Բայց յստակացնելու համար կատարուած թարգմանու-թիւնը, քառակուսի փակագիծի մէջ կը տրուին կատարուած կարգ մը լեզուական յաւելումներ. նոյնպէս քառակուսի փակագիծի մէջ կը տրուին Պարքանի գիրքին էջերը:

Ա.

[154] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԷՐԿԱՆԻ ԼԻՎԱՅԻ

Պալիս, Պաշլեֆիլի արխիւ

Մատենան թիւ՝ 735

Թուական՝ Սուլթան Սիւլէյմանի

ժամանակաշրջան [1520-1566]

Կանոնադրութիւն էրկանի Լիւլայի՝ ըստ Տիարպեքերի վիլայեթ-թի օսմանեան օրէնքին.

Բացատրութիւն թամղա-ի սիահի (4)

1. Հետեւեալներն են թամղա-ի սիահի ենթակայ եզոզները. ե-թէ մէկ բնւ զուշ բերուելով ծախուի [չուկայի մէջ]՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը դանձուի վաթսուն վեց աղչէ (5). եթէ ծախուի բամպակ, օճառ կամ հինա՝ [իւրաքանչիւր] բեռէն կ'առնուի տաս նիւկի (6) թամղա, որուն իւրաքանչիւր նիւկին կ'ընէ երկու հարիւր տիրհեմ (7): Եթէ թարմ պտուղ բերուի ու ծախուի՝ չորս նիւկի կ'առնուի ա-

նոր իւրաքանչիւր բեռէն, եւ եթէ բեռով զետը անցնի՝ վեց օսմանեան [ազէն] կը դանձուի իւրաքանչիւր բեռէն:

2. Եթէ էրկանիի ըստանալը իրենց այլընտրուկ մէջ հասցուցած գինին (8) բեռ կապեն ու տանին [չուկայ] ծախելու՝ երկու հասանալէկի կը դանձուի ձիու կամ ջորիի բեռէն. իշու բեռէն մէկ հասանալէկի է [հարկը], որ կ'ընէ երկու օսմանեան ազէն իւրաքանչիւր բեռէն:

3. Եթէ ձի, ջորի կամ նոյնանման կենդանիներ ծախուին՝ իւրաքանչիւր էշրեֆիի (9) [վրայ] կ'առնուի մէկ հասանալէկի թամղա, որ հարկուէն չորսի հաշիւով է. բայց [դանձումը] շուկան ծախուողէն է՝ ըսելով արձանագրուած է, որուն կէսը պիտի առնուի ծախողէն եւ [միւս] կէսն ալ՝ զնողէն: Սակայն պիտի չառնուի զիւղերէն: Ստացուածքի նման բան ծախուելուն՝ պիտի չառնուի որեւէ բան:

4. Խաղախորդարանի մասին ալ՝ իւրաքանչիւր երկու ոչխարի կամ այծի մորթ, որ խաղախորդարան դայ՝ իւրաքանչիւր երկու մորթէն կ'առնուի մէկ ազէն. եզի մորթէն կ'առնուի մէկուկէս, եւ ցուլի մորթէն՝ երեք ազէն. կրկին նոյն ձեւով որոշուեցան:

5. Թամղա-ի աղնեմն (10) ալ՝ եթէ ոչխար մորթուի քաղաքին կամ գիւղերուն մէջ ծախուելու համար՝ իւրաքանչիւր ոչխարէն կ'առնուի վեցական սեւ ազէն (11) թամղա, իսկ եզէն՝ տասնութը սեւ ազէն. արձանագրուած է երեքը մէկ օսմանեան ազէնի հաշիւով. իւրաքանչիւր ոչխարէ պիտի դանձուի երկու ազէն, իսկ իւրաքանչիւր եզէ՝ վեց ազէն: Իսկ եթէ քաղաքանակը ոչխար զնէ [ձմեռնային պահածոյ] միսի համար՝ այն ատեն [թամղա] չ'առնուիր:

6. Մէկ սեխ եւ մէկ ձմերուկ կ'առնուի սեխի եւ ձմերուկի ամէն մէկ բեռէն. կրկին նոյն ձեւով պիտի առնուի. իսկ հինէն ի վեր բան չ'առնուիր մածունի եւ պանիրի բեռէն:

7. Քաղաքի ժողովուրդի մահմետականներու ամուսնացածներուն արձանագրուեցաւ տասներկու ազէն [հարկ], եւ ամուրիներուն՝ վեցական ազէն. իսկ անհաւատներու իւրաքանչիւր խարած (12) վճարողին քսանհինգ ազէն իսպենճ (13) արձանագրուելով վերցուեցաւ անոնց ըրդատիէն (14):

8. Բացատրուելուն նոգթա պաշրի (15).

Երբ մետաքսի բեռ [մը] անցնի՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը դանձուի երկու ազէն որպէս նոգթա պաշր. այս բոլորէն ետք՝ ուրիշ ինչ որ անցնի՝ կրկին երկու ազէն պիտի առնուի որպէս նոգթա պաշր. բայց [բան] չ'առնուիր թարմ պտուղէն. իսկ եթէ ցուլ անցնի վաճառուելու համար՝ [անկէ] կ'առնուի մէկուկէս ազէն նոգթա պաշր. կրկին նոյն ձեւով որոշուեցաւ [154] (16):

Բ.

[73] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱԳՖՆԵՐՈՒ

Պոլիս, Պաշտօնի արխիվ
Մատենադարանի քիս. 917
Թուակամ՝ 1540 (947)

1. Երզնկայի զազայի մետրեսներուն, մեստիտներուն եւ զա-
վիէներուն (17) վազֆներու մատեանն [է ասիկա] : Ասկէ առաջ յիշ-
եալ զազային մէջ առկայ կարգ մը զիւղերուն մէջ սիֆահին (18) որ-
պէս տիւանի (19) տասէն երկու դանձուկէ ետք՝ եկամուտի տասէն
մէկն ալ որպէս վազֆի հարկ՝ մազթու կը դանձուէր (20) : Գոյութիւն
ունեցող զավիէներու շէյխերուն իւրաքանչիւրին համար որոշուած է
մէկ չիֆթլիք (21) . իսկ մնացեալին՝ թիմարին (22) տրուած ըլլալը
կը դտնուի հին մատեանին մէջ եւ արձանագրուած է :

2. Առ այժմ յիշեալ վիլայէթը նոր ի նորոյ արձանագրուած ըլ-
լալով՝ երբ նոր մատեանը մատուցուեցաւ բարձրագոյն դահին՝ աստ-
ուածաշնորհ վսեմութիւն թագաւորի բոլոր երկիրներուն մէջ [հաս-
տատելու համար] կարգ ու կանոնը եւ բայաներուն արժանի ըլլալովը
դուքի եւ շնորհի՝ հրահանգուեցաւ գործադրել Բում վիլայէթի կա-
նոնադիրը : Տասէն երկու դանձուկէ ետք տասէն մէկին ալ դանձուժ
ակնյայտ ապօրինութիւն ըլլալով՝ վազֆներու բայաները զերծ կա-
ցուցուեցան [անկէ] : Միայն տասէն երկուքի դուքեամբ պիտի դան-
ձուի [հարկը], մէկը [որպէս] տիւանի եւ միւսը՝ [որպէս] հողի
հարկ : [74] Յիշեալ հողի որոշեալ հարկը վազֆներէն իւ-
րաքանչիւրին կարողութեան համաձայն ոմանց լրել, ոմանց կէս, եւ
ոմանց մէկ երրորդ, ոմանց քառորդ, ոմանց մէկ ութերորդ եւ ընդ-
հանրապէս որքան որ կարելի է անջատ կերպով որոշուելով՝ մնացեալը
փոխանցուեցաւ թիմարին : Նախապէս մէկ չիֆթլիք յատկացուած զա-
վիէներէն ալ իրենց զիւղերէն ներս եւ դուրսի զիւղերու մէջ աւելորդ
վազֆ ունեցողներուն, որոնք գոյութեան են կոչուած շերիաթով,
կամ անցեալին հաստատուած են էմիրներու վկայութեամբ, կամ շե-
րիաթական վկայադիրներով, կամ [ալ] արդարադատական կարգ մը
վկաներով՝ այդպիսիներուն ալ, անհրաժեշտութեան պարագային,
իրենց վազֆներու կարգ մը ստացուածքներէն մաս մը, եւ մերթ մէ-
կական չիֆթլիք կամ կէս չիֆթլիք փոխանցուեցաւ բարձր հրամա-
նով :

3. Մատեանէն դուրս դտնուող, կարգ մը մեկուսի կիրճերու եւ
անցքերու մօտակայքը առկայ զիւղերու մէջ, հինէն ի վեր զավիէներ
կան հաստատուած . զըզըլպաշներու շրջանին (23) ցրուամովն անոնց
բնակիչներուն՝ խեղճացած են եւ աւերուած [այդ] զիւղերն ու զա-

վիէները, եւ [ապա]՝ ըստ դնահատանքի արձանագրուելով [մատեանի մէջ]՝ յանձնուած են թիմարին: Եթէ կան այդպիսիներ՝ յիշեալ վիլայէթի վերստին արձանագրութեան [պահուն], չըջանն ու վիլայէթը ապահով կերպով նորոգելէ ետք, խեղճ ու քայքայուած դիւղացիներէն անոնք, որոնք [տակաւին] ողջ են Աստուծոյ իրենց շնորհած օրերու կարողութեամբ՝ պիտի վան իրենց վայրերը եւ շէնցնեն [գանոնք]: Յիշեալ վիլայէթի ժողովուրդին միջոցով անհրաժեշտ եւ կասկածէ վեր պիտի ըլլայ բարելաւումը խեղճ ու աւերակ դաւիթներուն: Մեծ քաղաքներուն ալ օգտակար է ըսելով՝ խնդրանք ներկայացուեցաւ եւ դիմում կատարուեցաւ պետութեան: Մեր աստուածաշնորհ մասնափայլ թագաւորին [ալ] ամբողջական մտածումն [այս] ըլլալով՝ կարգ մը նախապէս քանդուած ու աւերուած՝ [սակայն] վերջստին նորոգումը կարելոր եղող դիւղերուն եւ կարգ մը մեկուտի կիրճերու մէջ նախկին որոշումով կառուցուելիք դաւիթներ անհրաժեշտ ըլլալով՝ անոնց ստացուածքները որ դիւղին մէջ որ ալ գտնուին՝ անոնց եկամուտներէն մէկ շիֆթիլք յատկացնես եւ որոշես ըսելով՝ հրահանգուեցաւ: Ըստ բարձր հրամանի՝ անհրաժեշտ նկատուած վայրերու մէջ մերթ նորոգումի եւ մերթ կառուցումի համար որոշում առնուելով՝ վաւերացուեցաւ [որոշումը] [74] (24):

Գ.

[115] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻԱ ԼԻՎԱՅԻ

Անգարա, Թափուի եւ հանրային հարկերու
սպասարկութեան տնօրէնութիւն
Մատեանի քիւ՝ 142
Թուական՝ 1559 (987)

1. Յիշեալ լիւլային մէջ դոյութիւն ունեցող դիւղերու, դաշտերու եւ հողամասերու մեծամասնութենէն որպէս բաժին մալիքիանէի (25) եւ տիւլանիլ՝ ցանքով եւ հողամշակութեամբ արտադրուող հացահատիկին հինդէն մէկը հանուելով երկու տասանորդ առնուելը հին սովորութիւնն է ժողովուրդին: Օրինակի համար՝ լրիւ ցանք եղող վայրերու մէջ հողին օգտադործումը կը բաղկանայ մալիքիանէէ, որ շերիաթի համաձայն կ'օգտադործուի որպէս միւլք (26) կամ վազֆ. իսկ հողին եկամուտը կ'որոշուի որպէս տիւլանի, որ կը յատկացուի մահմետականներու պէյթիւլմալին (27):

2. Ապա՝ ամէն դիւղ, դաշտ եւ հողամաս՝ նշանակուած է որպէս մալիքիանէ կամ տիւլանի. օրէնքով ճշդուելէ ետք անոնց ստացուածք կամ վազֆ ըլլալը, կը յատկացուի ինչ որ է [անոնց] իրաւունքը: Եթէ մալիքիանէի անոնց իրաւունքէն մաս մը աւելնայ՝ այդ ա-

ւելցած մասը մալիքիանէին հետ կ'արձանադրուի մերթ արքունական խասերուն (28) եւ մերթ թիմարի [ներքեւ] :

3. Բայաններուն բոլոր հասոյթը կազմող հացահատիկը հինգէն մէկի [չբուլթեամբ] կը բաժնուի: Ինչ որ արտադրուի վաղֆի եւ միւլը եղող դիւղերուն մէջ՝ կը բաժնուի երկու մասի եւ ճշդելէ ետք վաղֆի եւ միւլքի տէրերը՝ նոր մատենանին մէջ արձանադրել տուած իրենց բաժիններուն համաձայն իրենց եկամուտներուն տէր կ'ըլլան վաղֆի եւ միւլքի տէրերը:

4. Հինգէն մէկի եկամուտէն դատ՝ նախապէս կը դանձուէր քառասուն քիլէն (29) մէկ քիլէ որպէս սալարիէ (30): Երբ վիլայէթն արձանադրուեցաւ վերստին՝ արդիլուեցաւ [անիկա] որպէս ապօրինութիւն: Ներկայիս սալարիէն լոկ տասանորդ դանձուող վայրերուն [վերարբերելով]՝ որոշուեցաւ հինգէն մէկն [առնել] յիշեալ վիլային մէջ մշակուող հացահատիկէն. [ուստի] սալարիէն հարստահարութիւն ըլլալով՝ կրկին վերցուած արձանադրուեցաւ: Ոչ մէկ ատեն սալարիէ պիտի առաջարկուի բայաններուն:

5. Երբ կը չափուին բայաններուն կալերը՝ [աշնաները] (31) կը ձգեն տասանորդներն անոնց [կալերուն] վրայ. հետագային, ժամանակ անցնելէ [ետք], կը դանձեն անոնց դրամը [կալերու չափուած] օրուան սակագինէն աւելիով: [Այս մէկը] ակնյայտ հարստահարութիւն է: Սակայն անհրաժեշտ է, որ բայաները [իրենք] կառուցեն իրենց [հատուցանելիք] տասանորդին բաւարար չափով շտեմարան իրենց դիւղերուն մէջ: Օրէնքով շտեմարանները չինելով՝ անմիջապէս որ չափուի բերքը՝ դայն՝ [տասանորդը] մօտակայ շուկան տանելով՝ սիւխահին կը ծախէ [դայն] ինչ դինով որ կամի: Տասանորդի փոխան կանխիկ դրամ պիտի չպահանջուի բայաներէն:

6. Բուն Մայաթիոյ շրջակայքը դտնուող կարգ մը դիւղերու եւ դաշտերու պարտէզները տասանորդի հին մատենանին մէջ մաղթու արձանադրուած ըլլալով՝ [անոնց տէրերը] տարուէ տարի կանխիկ կը հատուցանեն պարտէզի տասանորդը. [ասոր] պատճառն ալ այն է, որ պտուղի ժամանակ շատ մը [116] բայաներ իրենց զաւակներուն հետ կը մեկնին իրենց պարտէզները եւ հոն կը բնակին. [այսպիսով] կարելի չըլլար էօշը-ի մէյլէն (32) դանձել ըստ օրինի. առ այդ՝ [հարկը] կանխիկ է արձանադրուած: Ներկայիս նորէն եղածին պէս արձանադրուած է ըստ սովորութեան եւ օրէնքի, մերթ դրամով եւ մերթ ալ՝ խարած: Գիւղերու եւ արտերու եկամուտի [արձանադրութեան] մէջ՝ [անոնցմէ] իւրաքանչիւրն արձանադրուած է իր տեղը. ըստ այնմ պէտք է դործադրել:

7. Սանճադպէյերը (33) եւ սիւխահինները կ'առնեն ու կը տանին բայաները քանի մը օրուան խոտհարքի համար եւ [այսպէսով]

արգելք կ'ըլլան անոնց դործին: [Այս մէկն] ապօրինութիւն ըլլալով՝ արգիւտեցաւ: [Մանճաղպէյերը եւ սիփահիները իրենց խոտը] հնձել պիտի տան իրենց զբամով բանուոր վարձելով եւ դժուարութիւն պիտի չտան բայաներուն: Ըստ մատեանի՝ իւրաքանչիւր զիւղ դասըմ ըլլալէ (34) ետք՝ երկուքահան ազէէ եւս կը դանձուի որպէս սուպաշըլը (35) եւ հաղըճըլը (36): Իւրաքանչիւր տունէ կը դանձուի երեքական ազէէ որպէս խարման ազէէսի (37) . տարին անգամ մը, աշնան, մարդ զրկելով եւ քչիկ մը բան տալով՝ որպէս գըշ եարաղը (38) իւրաքանչիւր տունէ կ'առնեն որոշ քանակով ցորեն եւ դարի, մէկական ոչխար, որոշ քանակով մեղր, յարդ ու խոտ, եւ ածուխ ու փայտ . այս բոլորն ապօրինութիւն եւ հարստահարութիւն ըլլալով՝ վիցցուած արձանադրուեցան ըստ բարձր հրամանի: Իջեւանելով ըստ ժողովուրդին մօտ՝ սանճաղի սուպաշիները կեր ու կերակուր կը պահանջեն եւ բռնութեամբ առնելով [իրենց պահանջները]՝ դժուարութիւն կու տան . ապօրինութիւն, հարստահարութիւն եւ արքայական հրահանդէ դուրս ըլլալով՝ արգիւտեցան: Ոչ մէկուն տունը պիտի իջեւանին բռնութեամբ եւ առանց զբամի առնեն կեր ու կերակուր . ինչ որ առնեն՝ իրենց զբամով պիտի գնեն արժէքին համաձայն [վճարելով]:

8. Բեսմ-ի չիֆթը յիսունական ազէէ է Մալաթիա լիվային մէջ լրիւ չիֆթ արձանադրուած բայաներէն, [խոկ] քսանհինգ ազէէ՝ կէս չիֆթ արձանադրուած բայաներէն: Հողը կէս չիֆթէն նուազ ըլլալով քիչ ցանք ունեցող բայաներուն կ'ըսեն էքինլու բեննաք (39) . այդ տեսակ բայաներէն կը դանձուի տասնութը ազէէ, ցանք չունեցող բեննաքէն՝ տասներկու ազէէ, եւ ամուրիներէն՝ վեցական ազէէ . աւելի պիտի չգանձուի: Գարդառ, Քիախթէ եւ Քէւլ-...-... դաղաներուն մէջ բնակող բայաներուն հողը քիչ ըլլալով՝ լրիւ չիֆթ արձանադրուած բայաներէն կ'առնուի երեսունչորս ազէէ, կէս չիֆթ արձանադրուած բայաներէն եւ էքինլու բեննաքներէն՝ տասնվեցական ազէէ, ցանք չունեցող բեննաքներէն՝ տասներկու ազէէ, եւ ամուրիներէն՝ վեցական ազէէ . աւելի պիտի չգանձուի: Այդքան առնել, որ մատեանի մէջ չարձանադրուած ամուրիներ ծառայութեանը մէջ կը դառնուին իրենց հայրերուն եւ կ'ուտեն անոնց հացը՝ այդպիսիներէն ոչինչ պիտի գանձուի . [հարկը] պիտի գանձուի [իրենց հայրերէն] անկախ երողներէն: Յիշեալ լիվային մէջ գտնուող գիւղերու եւ դաշտերու սահմաններէն դուրս գտնուող բայաներէն՝ ըստ հին օրէնքի՝ իրենց մշակած հողերուն երկու տէօնիւմէն (40) պիտի գանձուի մէկ ազէէ:

9. Ատեթ-ի աղնեմ (41) . ոչխարին գառնուկ ծնելէն ետք՝ դառնուկին հետ [միասին] համրուելով՝ պիտի դանձուի երկուքին մէկ ազէէի հարկ . որպէս չուպուգ ազէէսի (42)՝ նորէն հարկ պիտի չպահանջուի:

10. Բեսմ-ի քիւլվարէ (43). Հին ժամանակներէն ի վեր յիշեալ լիվային մէջ մէկհական ազէէ կը դանձուի փեթակ գլուխ. կրկին նոյնպէս պիտի առնուի [հարկը]: Եթէ բայա մը իր սեփական փեթակը հանէ իր գիւղի հողէն եւ այլ հող տանի եւ [փեթակը] հոն մեղր տայ՝ հարկին կէսը կ'առնէ բայային տէրը, [իսկ [միւս] կէսն [ալ]՝ հողին տէրը. երկու հարկ պիտի չպահանջուի:

11. Բեսմ-ի ասիապ (44). [լրիւ] տարին բանող ջրաղացներէն պիտի դանձուի վաթսուեական ազէէ, [իսկ] վեց ամիս բանող ջրաղացներէն երեսուն ազէէ:

12. Գարգառ, Քիախթէ եւ Պեհեսնի դազաներուն մէջ դանձուող այդիներու իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկին երկուքական ազէէ խարած է արձանագրուած հին մատեանին մէջ: [117] Արաս պիլայեթին ենթակայ այլ վայրերու մէջ [իւրաքանչիւր] հարիւր որթատունկէն կը դանձուի տասական, ութական, վեցական, եւ վերջապէս՝ չորսական ազէէ. չորսական ազէէն նուազ չի դանձուիր. անոնցմէ երկուքական ազէէ դանձելը վնաս մը ըլլալով մահմետական պէյթիւլ-մալին՝ նոր մատեանին մէջ իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկէ երեքական ազէէ հաշիւով արձանագրուեցաւ. յետ այսու որթատունկի համար պիտի դանձուի երեք ազէէ:

13. Պատ-ի հալայի (45) եւ ճիւրիւմ վէ ճինայեթի (46) մասին պէտք է դիմել օսմանեան օրէնքին. աւելի պիտի չդանձուի. օրուան իշխանաւորները պիտի արգիլեն եւ չքացնեն [ապօրինուլթիւնները] [117] (47):

Դ.

[40] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՐԱՄԱՆ ՎԻԼԱՅԵԹԻ

Պոլիս, Պաշվեֆիլի արխիւ
Մատեանի քիւ՝ 871
Թուակննի՝ անթուակննի (48)

1. ...իմ (49) իշխանութեանս եւ ինծի յանձնուած երկրին բայաները հանդիստ չըլլալով՝ հրահանդեցի վերստին արձանագրել Գարաման վիլայեթը, որ մէկ մասն ու հատուածն է յիշեալ պետութեան: Անոր բայաներուն դրութեան վատ ըլլալուն համար հոն ալ էմիններ (50) դրկելով հրամայեցի արձանագրել եւ մատեանի մէջ անցընել անոր աւատները, վազֆները եւ հողերը: Այնպէս իմաց տրուեցաւ բարձրագոյն գահիս, որ յիշեալ վիլայեթին մէջ Մարգարէի շերիաթէն եւ օսմանեան օրէնքէն դուրս ապօրինութիւններ կատարուելով՝ հոն դանձուող բայաները կ'ենթարկուին դանազան դժուարութիւններու եւ բռնութիւններու: Առ այդ՝ վստահելով իւլեմաններու (51) չպարտութիւնն եղող Մեվլանա (52) Մուհիտտինին, որ հռչակաւոր

է Մեկլանա Վիլտան անունով՝ հրահանգեցի անոր որ շրջադայի բոլոր կողմերը այդ վիլայէթին, զննէ ու քննէ, եւ ինչ որ դոնէ շերտաթի եւ օրէնքի հակառակ՝ արդիլէ եւ պաշտօնադիր մը տայ [առ այդ] : Մեր բարձրագոյն հրամանին համաձայն՝ յիշեալ մեկլանան հասաւ այդ վիլայէթը, մատեանի մէջ արձանագրեց իր արդիլած ապօրինութիւնները, եւ եկաւ [41] ու ներկայացուց զայն իմ բարձր դահլս : Ես ալ ընդունելով զայն՝ որոշում կայացուցի եւ հրահանգեցի, որ ասուածառաք մեկլանան գրէ կանոնադրութիւն մը այդ վիլայէթին համար, որ բացատրէ օսմանեան պետութեան մէջ ի դօրու եղող օրէնքները եւ արդիլուած բոլոր ապօրինութիւններն ու բռնութիւնները եւ կազմուի նոր մատեան մը : (Սկիզբը) դրուեցաւ, որ յետ այսու դործադրուի այս կանոնադրութիւնը : Յիշեալ մեկլանային կողմէ՛ գրուած կանոնադրութիւնն արձանագրուեցաւ նոր օրէնքով, եւ [հոն] մանրամասն կերպով կը յիշուին ասոնք :

2. Իւրաքանչիւր տէօնիւմ [հողէն] կը պանծուի եղեր ութական ագչէ բեսմ-ի միրասլի (53) . ապօրինութիւն ըլլալով՝ վերցուեցաւ . ասկէ ետք պիտի չպահանջուի : Բեսմ-ի թահունխանէի (54) եւ պեղիրխանէի (55) մուզաթաա (56) ըլլալն արդիլուեցաւ Գոնիա դադային եւ նոյնինքն Գոնիայի մէջ : Ասկէ առաջ զայն արդիլող բարձրագոյն հրահանգ էր տրուած Սուլթան Պայէգիտ Սանի կողմէ :

3. Գոնիա դադայի Սահրա Նահիէին մէջ կան կարգ մը դիւղեր, [որոնք] հինէն ի վեր կիսրար ըլլալով՝ չեն վճարեր բիւսում-ի բէայան (57) : Որովհետեւ ըստ նախկին մատեանի՝ սերմնցուն կը փճանայ եղեր՝ կիսրարութիւնն արդիլուեր է եղեր եւ մէկ երրորդ արձանագրուելով՝ անոնք չեն վճարեր եղեր բիւսում-ի բէայան եւ աւարիղը (58) : Ներկայիս յիշեալ վիլայէթը նոր ի նորոյ արձանագրուելով՝ ըստ դիմումի՝ արդիլուեցաւ [հողի արտադրութեան] մէկ երրորդի [հարկային] արձանագրութիւնը : Հրահանգուեցաւ, որ վազֆային հող եղող գիւղերը տասանորդ տալէ ետք վազֆին՝ մնացեալին [հարկը] տան մէկ հինգերորդի դրութեամբ, տան բիւսում-ի բէայան եւ հատուցեն աւարիղը : Առ այդ՝ [ամէն ինչ] մանրամասն բացատրուած է այդ գիւղերու [արձանագրութեան ներքեւ] : Յիշեալ դադային մէջ Սաթուն Սարայըն ալ արդիլուեցաւ [հարկ] վճարել կէս առ կէսի դրութեամբ : Անոնք ալ (59) տասանորդը հատուցելէ ետք վազֆին՝ մնացեալին [հարկը] պիտի վճարեն մէկ հինգերորդի յիշեալ դրութեամբ : Տարենտէ դադայի կարգ մը գիւղերուն մէջ ալ կիսրարներ կան եղեր . անոնց ալ սերմնցուն փճանալուն պատճառով բիւսում-ի բէայան եւ աւարիղը պիտի հատուցեն հրահանգելով [վերը] բացատրուածին պէս արձանագրուեցաւ :

4. Ըստ հին մատեանի՝ էրէյլի դադային համար արձանագրու-

ւած է հաղար երկու հարիւր ազէ որպէս բեամ-ի սապունխանէ (60) : Բայց հոն օճառի դործարան չգտնուելուն համար՝ իւրաքանչիւր տունէ կը դանձուի եղեր երկուքական ազէ : [Հարկն] արդիւուեցաւ այդ վիլայէթի ժողովուրդի դանդառին վրայ :

Ճ. Յիշեալ դաղային մէջ լուսափայլ Մետինէի վազֆ եղող հողերու դիւղերէն որպէս բեամ-ի միրապի իւրաքանչիւր չիֆթէ կը դանձուին եղեր տասական ազէ եւ Գարամանի քիլէով երկուքական քիլէ հացահատիկ . այս ձևով վազֆը վնասի ենթարկուելուն համար՝ արդիւուեցաւ . ասկէ ետք պիտի չպահանջուին :

6. Իչ Իլ լիվայի բայաները ձմեռը հովիտ իջնելով՝ ամբան կ'ելլեն եղեր իրենց արօտավայրերը : Հինէն ի վեր պահպանուած եւ արօտավայրի հարկ դանձուող այս արօտավայրերէն անոնք, որոնք հին մատեանով կ'ընդգրկուին՝ մէկ մասը [անոնց մէջ] վրան լարելու համար է եւ մաս մըն ալ՝ ուրիշներու աւատն է : Բեամ-ի օթլագ (61) ըսելով ամիլներն (62) ու սիփահիները անոնցմէ կը դանձեն եղեր երկու ոչխարի մէկ ազէ : Օրէնքէ դուրս ըլլալով՝ դիմումի վրայ արդիւուեցաւ [41] (63) :

Ե.

[167] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՁԵՐՄՈՒԿ ԼԻՎԱՅԻ

Պոլիս, Պաշվեֆիլի արխիւ.
Մատեանի քիւ՝ 840
Թուական՝ 1518

1. Բացատրութիւն Ձերմուկ լիվայի կանոնադրութեան՝ ըստ Հասան փատիլչահի կանոնին .

Նախապէս բայաներէն անոնք, որոնք մահմետական էին եւ ունէին մէկ չիֆթի հող ու կարող էին մշակել զայն՝ իւրաքանչիւր չիֆթէն որպէս բեամ-ի չիֆթ (64) կը դանձուէր հինգ թենկէ (65), որ կ'ընէ տասը օսմանեան ազէ . դանձուելուն ժամանակը Մարտի սկիզբներուն՝ դարնան սկիզբն է :

Կալի ատեն որպէս շահնեկի (66) իւրաքանչիւր չիֆթէն կը դանձեն մէկ քիլէ ցորեն եւս, որ կ'ընէ Պոլսոյ կէս քիլէն :

Անոնց ցանքերէն կ'առնուի եօթնէն մէկը :

Այդիններէն կը դանձեն մէկ թենկէ՝ հարիւր որթատունկէն, եւ կողով մը խաղող :

Կարգ մը բարերեր հողերէ, ուր կը մշակուին բանջարեղէն ու բամպակ՝ [հարկը] կը դանձուի տասանորդի [գրութեամբ] :

Իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի երեք օր ըրդատիէ, որուն իւրաքանչիւր օրը մէկ փարա է, որ կ'ընէ երկու օսմանեան ազէ . դան-

ձուձին ժամանակն է՝ կէսը դարնան սկիզբը ցանքի ատեն եւ [միւս] կէսն ալ՝ հունձքի ատեն :

[168] Իւրաքանչիւր տունէ կը դանձուի նաեւ երկու բարդ (67) օթլուդ (68), որ կ'ընէ վաթսուն խուրձ : Իւրաքանչիւր բարդը երկու ադչէէն՝ կ'ընէ չորս ադչէ . ասոր ալ դանձելու ժամանակը խոտհարքի ատենն է . այն ատեն պէտք է դանձել :

Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կը դանձուի երկու բեռ փայտ եւ , որուն իւրաքանչիւր բեռը կ'ընէ երկու օսմանեան ադչէ . ասոր ալ դանձումին ժամանակը աշնան վերջին ամիսն է :

2. Անհաւատ ժողովուրդներու (69) ցանքէն [հարկ] կը դանձուի հնդորդի համաձայն : Այն բարեբեր հողերէն , ուր կ'աճին բանջարեղէնն ու բամպակը . . . (70) [հարկը] կը դանձուի տասանորդի համաձայն :

Այդիներու իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկէն կը դանձուի երկու ադչէ :

Բեսմ-ի ըրդատիէն՝ իւրաքանչիւր անհատէն կը դանձուի տասն օր ըրդատը (71), որուն իւրաքանչիւր [օրը] երկու օսմանեան [ադչէէն]՝ կ'ընէ քսան ադչէ . ասոր ալ դանձումին ժամանակը մահմետականներու նման կէսի վրայ է : Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի երեք բեռ փայտ , որ երկուքական ադչէէն՝ կ'ընէ չորս ադչէ . ասոնց ալ դանձուելու ժամանակը մահմետականներուն վճարած ատենն է , որ յիշուած է վերը :

Կրկին՝ անհաւատ ժողովուրդի իւրաքանչիւր տունէն կ'առնուի երեք հաւ , որուն իւրաքանչիւրը երկու ադչէէն կ'ընէ վեց օսմանեան [ադչէ] . ասոր ալ դանձումի ժամանակը կալի ատենն է :

Կրկին՝ անհաւատ ժողովուրդէն կը դանձուի տարեկան երեք հարիւր թենկէ մազթու , որ կ'ընէ վեց հարիւր օսմանեան ադչէ . կը դանձուի հարիւր թենկէ չորս ամիսը անգամ մը : Բայց [մազթու] չի դանձուի քաղաքի անհաւատներէն . կրկին՝ անոնցմէ (72) կ'առնուի երեսուն երկու պաթման (73) շիրէ (74) մազթու :

3. [Որպէս] բեսմ-ի մեկաշի (75) թէ՛ մահմետականէն եւ թէ՛ ալ անհաւատէն կը դանձուի մէկական թենկէ ջորիէն , էգ էչէն եւ կովէն , [որ] կ'ընէ երկու ադչէ : Անծին կովէն կը դանձուի կէս թենկէ , որ կ'ընէ մէկ օսմանեան [ադչէ . իսկ] որպէս մերայի (76) կը դանձուի մէկ թենկէ երեք ոչխարէն եւ կ'ընէ երկու օսմանեան ադչէ :

[Որպէս] բեսմ-ի ասել (77)՝ իւրաքանչիւր փեթակէ կ'առնուի մէկ նիւկի մեղր . նիւկին երկու հարիւր տիրհեմ է :

[Որպէս] բեսմ-ի արուսիէ (78)՝ իւրաքանչիւր ամուսնացողէն կ'առնուի մէկ ոչխար :

Ջուլհակներու իւրաքանչիւրէն կ'առնուի տարեկան մէկ [ծրար] կտաւ :

Անհաւատներէն [չանձուելիք] յիշեալ այս [հարկերը] հիմնականօրէն որոշուեցան եւ հասոյթ արձանազրուեցան մատեանին մէջ : Եւ բեամ-ի ասիապ չունին եղեր . կրկին ոչինչ արձանազրուեցաւ :

4. Թամղայի մասին ալ՝ երբ [ապրանքի] բեռն անցնի [ու] երթայ՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը դանձուի մէկ թենկէ որպէս նոզթա պաշը, որ երկու օսմանեան ազէի հաշիւով է : Եթէ ոչխար մորթուի քաղաքը՝ մէկ ու կէս թենկէ կը դանձուի իւրաքանչիւր ոչխարէն, որ կ'ընէ երեք օսմանեան ազէ : Եթէ եղ մորթուի՝ կը դանձուի երեք թենկէ, որ կ'ընէ վեց օսմանեան [ազէ] : Եթէ ձի, ջորի եւ էջ ծախուի՝ իւրաքանչիւրէն կը դանձուի մէկ շահրուխի (79), որ կ'ընէ վեց օսմանեան ազէ, եւ եթէ ծախուի այլ բան՝ թաղմա չի դանձուիր : Ինչպէս որ են [169] (80) :

Զ .

[110] ՊԱՏՃԵՆ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԳԱՐԳԱՌ ԵՒ ՏԻՎՐԻԿ ԼԻՎԱՆԵՐՈՒ ՎԱԳՖՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԻԻԼՔԵՐՈՒ ՆՈՐ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐ ԿԸ ՏՐՈՒԻ ԸՍՏ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԻ

Պոլիս՝ Պաշվեֆիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 1013
Թուակամ՝ 1530

1. Յիշեալ դաւառներուն մէջ գտնուող գիւղերու, ցանքատարածութիւններու, չիֆթլիքներու, բանջարանոցներու, ծառերու եւ տասանորդի [ենթակայ] այլ [բաներու] տասանորդն ինչ որ է, հին օրերէն մինչեւ մեր այս օրը, կը դանձուի կրկնակ տասանորդի [հաշիւով, որուն] մէկը կը կոչուի մալիքիանէի համար, եւ միւսը՝ տիվանիի համար : Մէկ մասը վազֆ կամ միւլք եղող գիւղի մը մէջ արտադրուող ընդեղէնի եւ այլքիներու մուգաթաաներէն եւ այլ նիւթերու տասանորդէն ինչ որ դանձուի՝ հողատէրը կը բաժնուի վազֆի եւ միւլքի տէրերուն հետ :

2. Աւատատիրոջ եկամուտն է այն ինչ որ [կը գոյանայ] բեամ-ի չիֆթէն, բեամ-ի բենաքէն (81), [բեամ-ի] ճապայէն (82), բեամ-ի արուսանէէն (83), բեամ-ի աղնեմէն (84), պատ-ի հալպայէն եւ սովորութեային այլ հարկերէն . [111] վազֆի եւ միւլքի տէրերը միջամուխ պիտի չըլլան :

3. Ինչ որ գոյանայ սովորութեային հարկի [ենթակայ] չեղող ցանքատարածութիւններէն, դաշտերու եւ չիֆթլիքներու տասանոր-

դէն՝ վազֆի եւ թիմարի տէրերը պիտի բաժնուին աւատի տիրոջ հետ :

4. Ինչ որ առնուի բեամ-ի գոյանէն (85) եւ բեամ-ի ասիւպէն՝ պատաստէրը եւ վազֆի ու միւլքի տէրերը կ'առնեն միասին : Ուր որ շինուի փեթակին մեղրը՝ հարկը կը պատկանի այդ վայրի սիփահինն եւ վազֆի ու միւլքի տէրերուն : Սանճադպէյերը, վազֆի եւ միւլքի տէրերը չեն կրնար հարկ պահանջել՝ մեր բայայինն է ըսելով :

5. Լրիւ տարին գործող ջրաղացէն կը դանձուի վաթսուն հինգ ազէ, վեց ամիս գործողէն՝ երեսուն, եւ երեք ամիս գործողէն՝ տասներհինգ ազէ : [որպէս բեամ-ի ասիւպ] : Աւելին պիտի չդանձուի [111] (86) :

Է.

[170] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԵՒԵՐԵԿ ԼԻՎԱՅԻ

Պոլիս՝ Պաշլիեֆիլի արխիւ

Մատեանի քիւ՝ 840

Թուական՝ 1518

1. Բացատրութիւն Սեւերեկ լիվայի կանոնադրութեան՝ ըստ Հասան փատիչահի կանոնին :

2. Նախապէս դիւղարնակ մահմետական թէ անհաւատ բայաներէն ան որ չիֆթ ունէր եւ կարող էր մէկ չիֆթի հող մշակելու՝ այդ տեսակներէն կը դանձէին մէկ էշրեֆի որպէս բեամ-ի չիֆթ, որ կ'արժէր քառասուն օսմանեան ազէ. կրկին նոյնպէս որոշուեցաւ : Գանձելու [ժամանակը] դարնան սկիզբը՝ Նեվրուզն (87) է :

3. Յանքերէն կը դանձուի հնգորդի համաձայն. կրկին այդպէս հաստատուեցաւ :

4. Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի տարեկան երեք օրուան ըրդատիէ, որուն իւրաքանչիւր օրը երեք ազէէն՝ կ'ընէ ինը ազէ : Գանձելու ժամանակը՝ կէսը դարնան սկիզբը ցանքի ատենն է, եւ միւս կէսն ալ՝ հունձքի ատենը :

5. Բեամ-ի ասիւպը՝ [ջրաղացը] քանի ամիս որ աշխատի՝ ամսական կը դանձուի մէկ շահրուխի, որ կ'ընէ վեց օսմանեան ազէ. կրկին նախկինին պէս հաստատուեցաւ :

6. Ատեթ-ի աղնեմը իւրաքանչիւր հարիւր ոչխարի մէկ ոչխար [է]. կը դանձուի նաեւ չորս թենկէ. [171] այդ հաշիւով երկու ոչխարին կ'իյնայ մէկ ազէ : Ասոր ալ դանձուելու ժամանակը դարնան սկիզբը Նեվրուզն է : Այն ատեն պէտք է դանձել :

7. Այգիներէն որոշուեցաւ [հարկը] դանձել տասանորդի համաձայն :

8. Սակայն յիշեալ լիվայի զիւղերու բնակիչներէն կը դանձուի երեք հարիւր սիքքէ (88) մագթու, որուն հարիւր յիսունը կը կոչուի

վարա սալղուն (89), եւ [մնացեալ] հարիւր յիսունն ալ խարճ-ի թիմար (90) : Այս յիշեալ երեք հարիւր սիքքէն վերցուելով՝ ոչինչ արձանադրուեցաւ մատենին մէջ :

9. Որպէս շահնեկի՝ իւրաքանչիւր կալէն կ'առնուի մէկ զարպիլ (91), որ ըստ բազդատուութեան՝ Պոլսոյ մէկ քիլէն է :

10. Բեսմ-ի իյոիէն (92) մէկ ոչխար է իւրաքանչիւր վիւղէ :

11. Բեսմ-ի Նեվրուզիէն (93) ալ ըստ կանոնադրութեան է :

12. Ջուհահնեքէն ալ տարեկան մէկ թենկէ կ'առնուի եզեր, վերցուելով՝ հասոյթ չարձանադրուեցաւ :

13. Բեսմ-ի արուսիէն մէկ ոչխար է իւրաքանչիւր ամուսնացողէն. կրկին նոյնպէս որոշուեցաւ :

14. Թամղայի մասին ալ՝ մետաքսի անցնող [ու] զացող բեռէն կ'առնուի կէս էշրեֆի, որ քսանհինգ օսմանեան ազէ է : Ասկէ զատ՝ որքան որ այլ [ապրանքի] բեռ անցնի [ու] երթայ՝ իւրաքանչիւրէն կը դանձուի չորս թենկէ, որ կ'ընէ ութը օսմանեան ազէ : Կրկին՝ [որպէս] նոյթա պաշը՝ իւրաքանչիւր բեռէն կ'առնուի մէկ թենկէ, որ երկու օսմանեան ազէի հաշիւով է : Գասապաներէն ալ որոշ քանակով մազթու ունին [հողին տէրերը] : Եթէ [չուկայ] բերուելով թարմ պտուղ ծախուի՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը դանձուի երկու սեւ ազէ : Իսկ մատենին մէջ չարձանադրուած մնացեալ [ապրանքներու թամղան] որոշուած է ըստ նախկին կանոնադրութեան [171] (94) :

Ը.

[204] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒԳՈՒՐ ԱՊԱՏ ՎԻԼԱՅԷԹԻ (95)

Պոլիս՝ Պաշվեֆիլի արխիւ,

Մատեանի քիւ՝ 735

Թուակամ՝ Գամուսիի Ժամանակաշրջան

1. Ատանայի լիվային մէջ բնակող թուրք եւ անհաւատ բայաներուն իւրաքանչիւր ամուսնացածէն որպէս բեսմ-ի խանէ (96) տարեկան կը դանձուի քսանհինգ փարա (97), որ կ'ընէ յիսուն օսմանեան ազէ : Եիշեալ հարկին կէսը կը դանձուի սուլթանական Նեվրուզին, եւ միւս կէսն ալ՝ աշնան վերջին ամսուն սկիզբը :

2. Եիշեալ վիլայեթին մէջ բնակող անհաւատներու իւրաքանչիւր ամուսնացածէն եւ ամուրիէն սուլթանական Նեվրուզին [կը դանձուի] քսանչորսական փարա ճիղիէ (98), որ [կ'ընէ] քառասուն ութը [ազէ] : Նախապէս, ըստ հին մատենին, ճիղիէն որոշուած էր Հալէպի յիսուն ազէ, որ կ'ընէ քսան [հինգ] օսմանեան [ազէ] : Ներկայիս՝ երբ արքայական հրամանով նոր արձանադրութիւն կատարուեցաւ Չուզուր Ապատ վիլայեթին մէջ՝ յիշեալ անհաւատներու

ճիղիէն նուազ ըլլալով՝ [դանուեցաւ որ անիկա] հակառակ էր Շերիաթին եւ կանոնին, ուստի՝ որպէսզի յիշեալ անհաւատները խարաճ տային Շերիաթին եւ կանոնին համաձայն՝ ճիղիէի քանակը որոշուեցաւ ըստ բարձրագոյն հրամանին :

3. Յիշեալ վիլայէթին մէջ բերդերուն ծառայող անհաւատները իրենց պարտաւորութեան փոխան բեամ-ի խանէ արձանագրուած չըլլալով հին մատեանին մէջ՝ ներկայ մատեանին մէջ ալ չարձանագրուեցաւ [բեամ-ի խանէն] : Որովհետեւ Նախշա բերդը բնակող անհաւատները կ'օժանդակեն քիւլեքի բաճին (99), եւ առ այդ՝ իրենց ձեռքըն ունենալով բարձր հրամանագիր՝ դերձ պիտի կացուցուին բեամ-ի խանէէն եւ ճիղիէէն : [Ուստի]՝ ճիղիէ եւ բեամ-ի խանէ չարձանագրուեցաւ անոնց [անունին] : Յիշեալ բերդերու մէջ բնակող անհաւատներու ճիղիէն կը դանձուի արքունիքին համար : Աւաններու մէջ [205] բնակող անհաւատներու ճիղիէները եւ հարկերը հին մատեաններուն մէջ սանճազպէյերուն բաժին արձանագրուած ըլլալով՝ այժմ նոր մատեանին մէջ ալ նոյնպէս արձանագրուեցան :

4. Էօզեր լիվային մէջ բնակող թուրք ըայաններուն բեամ-ի խանէն պիտի դանձուի ըստ լիվայի օրէնքին : Թարսուս լիվային մէջ բնակող թուրք ըայաններուն իւրաքանչիւր ամուսնացածէն հարկ պիտի դանձուի վաթսուն փարա, որ կ'ընէ երեսուն երկու (100) օսմանեան [ազէն], իսկ ամուրիներու [իւրաքանչիւրէն]՝ երկու փարա, որ կ'ընէ չորս օսմանեան [ազէն] : Սիս լիվային մէջ բնակող թուրք ըայաններու իւրաքանչիւր ամուսնացածէն հարկ պիտի դանձուի տասնչորս փարա, որ կ'ընէ քսանութթ օսմանեան (ազէն), իսկ ամուրիներու [իւրաքանչիւրէն]՝ երկու փարա, որ կ'ընէ չորս օսմանեան [ազէն] : Հին մատեանին մէջ յիշեալ հարկերը արձանագրուած էին Հալէպի ազէնով . այժմ Հալէպի ազէն վերցուելով՝ նոր մատեանին մէջ արձանագրուեցան օսմանեան [ազէնով] :

5. Էօզեր լիվային մէջ կարգ մը հողամշակներէ մէկ վեցերորդի եւ կարգ մը ուրիշներէ մէկ եօթներորդի [համեմատութեամբ] հարկ կը դանձուի ցորենէն, դարիէն, դարմանէն, շուշմայէն, բամպակէն, սոխէն եւ շիբէն : Տեղը արձանագրուած է :

6. Բրինձի գետեզերեայ հողերու մասին . ըստ արքայական հրամանին՝ օրէնքն այն է, որ քսան վանթար սերմ ցանուող դետեզրի մը ըէիս (101) եւ սազա (102) եղողները կը ցանեն երկուքական վանթար սերմ, [որուն] մէկական վանթարը պարտաւորութեան համար ըլլալով՝ [անկէ] ոչինչ կը դանձուի արքունիքին կողմէ : [Մնացեալ] մէկական վանթարէն պիտի դանձուի արքունիքին բաժինը՝ ինչպէս այլ գելաջիներէն :

Յիշեալ գետեզերքներուն վրայ մէկ երրորդի դրութեամբ աշ-

խատողներ ներուած են եւ զերծ՝ զիւանական աւարիզէն եւ սովորութեային հարկերէն՝ իրենց ծառայութեան ընթացքին: Կէս առ կէսի զրութեամբ աշխատողներ՝ այլ բայաներու նման պիտի մճարեն տուրքերը եւ զիւանական հարկերը, երբ հասնի ժամանակն [անոնց դանձումին: Իսկ] եթէ զուրսէն՝ բրինձի մշակումին ծանօթ կարգ մը մարդեր ուզեն կէս առ կէսի զրութեամբ օգտադործուող գետեղերքները շահագործել մէկ երրորդի զրութեամբ՝ գետեղերքներուն օգտադործումն անոնց տալով՝ յիշեալ պարտաւորութիւններէն զերծ պիտի կացուցուին անոնք:

Երբ բրինձ ցանուելիք ըլլայ՝ գետեղրի իւրաքանչիւր պատասխանատու տուեալ գետին ջուրով բաւարարուելիք հողը բաժնելով պիտի պատրաստէ զայն իր քիւրեքճիներուն (103) միջոցով: Այդ տարի ուր որ բաժին իյնայ բրինձի [ցանքին]՝ պիտի հրահանգէ [այդ բաժնի] հողատիրոջ, որ ոչինչ ցանէ: Բրինձ ցանողները ժամանակին պատրաստելով ցանուելիք հողը՝ անմիջապէս պիտի պատրաստեն [զայն] առանց տնտնալու: Որքան որ սերմնցու անհրաժեշտ է՝ էմինները պիտի տան արքունիքէն եւ ցանել տան: Սերմնցուն ցանուելէ ետք՝ բրինձ ցանողն իր պարտաւորութիւնն ինչ որ է՝ պիտի կատարէ: Բրինձին լրիւ հասուննալէն ետք՝ պիտի ծեծեն զայն ու կալսեն, որմէ ետք՝ էմին եղողները հասնելով՝ արքունիքէն [տրուած] սերմնցուն վերցնելէ ետք զատաւորներու միջոցով՝ պիտի հանեն արքունիքին բաժին [իյնալիք] մէկ երրորդը կամ կէսը. [ապա] մնացեալէն պիտի հանուի հողատիրոջ տասանորդը եւ մնացեալը պիտի տրուի քիւրեքճիներուն:

7. Քանի ամիս որ դործէ ջրադացը՝ ամսական հինգական ազէէ հարկ պիտի առնուի [անկէ]:

8. Բեսմ-ի արուսիէն քսանութը ազէէ է կոյս աղջիկէն, իսկ այրի կնոջմէն՝ [անոր] կէսը. կը դանձէ ժողովուրդին տէրը:

9. Ատանա քաղաքը ուղտով եկող բամպակի բեռէն ինը ազէէ, իսկ ձիու եւ ջորիի բեռէն [ինը ազէէին] կէսը պիտի դանձուի:

[206] 10. Որպէս բեսմ-ի եաթազ (104) զուրսէն եկող ոչխարի եւ այծի հօտէն, որ երեք հարիւր ոչխար է՝ պիտի առնուի մէկ ոչխար. աւելի կամ պակաս ըլլալու [պարազային]՝ պիտի դանձուի ըստ այնմ:

11. Դուրսէն զալով Ատանա զազային մէջ իւրաքանչիւր ձմերուղէ բեսմ-ի տուխան (105) պիտի առնուի տասական ազէէ, իսկ յիշեալ վիլայէթի այլ վայրերուն մէջ ձմերուղներէն՝ անոր կէսը:

12. Իւրաքանչիւր չորս ոչխարէ մէկ փարա պիտի առնուի [որպէս] բեսմ-ի աղնեմ (106):

13. [Փեթակի] իւրաքանչիւրէն մէկ փարա պիտի առնուի [որպէս] բեսմ-ի քիւլվարէ:

14. Իւրաքանչիւր ցուլէն կը դանձուի երկու վարա արքունիքին համար :

15. Իմամները (107) զերծ են դիւանական աւարիղէն :

16. Գլուխ կոտորէին՝ քսան օսմանեան ազէէ, եւ դանակի վէր-բէն, որ մահ չի պատճառեր, քառասուն ազէէ [տուղանք] պիտի դան-ձուի :

17. Այլ ոճիր դարձուելու պարագային պէտք է դիմել օսման-եան չին օրէնքներուն [206] (108) :

Թ .

Յաջորդ վաւերագիրը, որ հոս կը տրուի՝ հատուած մըն է լոկ այն կանոնագրութեան, գոր Տրապիզոնի սաննագայէ Էօմէր Պէյը խմբագրեց Կարինի վիլայէթին համար : Տալէ ետք Իւսփիւպի եւ Սե-լանիկի կանոնագրութիւնը, որ առաւելաբար կը խօսի հողի կանո-նական տեսակներուն մասին (արգ-ի էօշրիէ, արգ-ի խարանիէ եւ արգ-ի մեմլեֆեթ կամ արգ-ի միրի) Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ Պարքան կու տայ նաեւ Բումի վիլայէթին կանոնագրութեան այս հատուածը, որ կը խօսի հողի կանոնական չորրորդ տեսակի մը մա-սին : Իսկ Բումի վիլայէթը Կարինի վիլայէթն է :

Հոս կու տամք այս հատուածն ալ պարզապէս Պարքանի տուած վաւերագիրներէն հայութեան հետ ազերս ունեցող կանոնագրու-թիւններն ու անոնցմէ տրուած հատուածներն ամբողջութեամբ տը-ւած ըլլալու համար :

[300] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲՈՒՄ ՎԻԼԱՅԷԹԻ

Անգարա, քափուի եւ
հանրային հարկերու սպասար-
կութեան տնօրէնութիւն
Մատեանի քիւ՝ -
Թուական՝ 1574 (982)

Բայց Ամասիոյ եւ Սերաստիոյ շրջակայքը [կը բաղկանայ] Բումի վիլայէթ անունով ծանօթ քանի մը սանճազներէ : Այդ սան-ճազներն ունին [իրարմէ] տարբեր վիճակներ : Օրինակի համար՝ բա-ցի չիֆթլիքի մը յիսուն եօթը ազէէ եւ կէս [չիֆթլիքի մը] քսան ու-թը ազէէ խարան-ը մուլազազաֆէն՝ երկու տասանորդ կ'առնուի ըն-դեղէններէն եւ այլ բերքերէն . մէկը կը կոչուի տիվանի ու կ'առնուի սիփահիներու դասակարգին կողմէ, իսկ միւսը՝ էօշր-ի մալիքիանէ ու կ'առնուի միւլքերու եւ վազֆներու տէրերուն կողմէ : [Այս դը-րութեան] պատճառը յիշեալ շրջանին արգասաբեր ըլլալով հնդորդ

[արձանագրուած եւ անոր] կէսն ալ մէկ դասակարգի որոշուած [ըլլալը չէ] : Իրուամբ կանոնական չէ այս մէկը : Թերեւս իրականութիւնն այն է, որ հին օրերուն երբ կը դրաւուէր այդ շրջանը՝ որոշուեցաւ ժողովուրդն իր տեղը ձգել, [պայմանով որ] այլ երկիրներու պաշտպանուած ժողովուրդին նման ճիղիէ վճարէր իր մեծաւորներուն : որոշուեցաւ իրեն յանձնուած հողէն, որ որպէս ստացուածք չտրուեցաւ իրեն, [զանձել] խարած-ը մուլաղղաֆ եւ խարած-ը մուլգասեմէ : Մահմետական պէյթիւմալին յանձնելէ ետք՝ տուեալ հողամասը նահիէ առ նահիէ որպէս ստացուածք տրուեցաւ կարգ մը մեծամեծներու : Բումէլիի մէջ կարգ մը վիզիրներու եւ մեծամեծներու ստացուածք տրուելուն նման անոնց ալ ստացուածք տրուեցաւ՝ կալուածին խարած-ը մուլաղղաֆ եւ խարած-ը մուլգասեմէն պէյթիւլխարածին տրուելու պայմանով : Յիշեալներն ալ շատ տեղեր նորոգելով եւ [զանոնք] կապալի տալը գտնելով դժուար եւ խրտչեցընող, եւ թերեւս ալ [այդ մէկն] անկարելի ըլլալով ըստ սովորութեան, իւրաքանչիւրն իր կալուածն եղող նահիէն վարձու տուաւ նախապէս զայն օգտաւործող բայաներէն եւ ուրիշներէն կարգ մը մարդոց : Եւ երկուտեք որոշեցին որ ամէն մարդ ցանէր ու հնձէր իր ձեռքն եղող վայրը եւ սիփահիին տալէ ետք խարած-ը մուլաղղաֆն ու մուլգասեմէն՝ ընդեղէններուն եւ այդիէն, պարտէղէն ու բանջարանոցէն հասնող բերքին տասանորդն ալ տար սեփականատէրերուն, որպէս վարձքն անոնց հողին : Ասոր վրայ անոնք օգտաւործեցին [հողը] եւ աշխատեցան : Ժամանակի ընթացքին՝ մալիքներէն եւ [հողն] օգտաւործող բայաներէն մահացողներու ժառանգորդներն ու յետնորդներն ալ ընդունեցան իրենց նախորդներուն յարգած սովորութիւնը եւ հաստատ մնացին անոր, վրայ : Էօշը-ի մալիքիանէ կոշուածն այս է : Այս մէկը պատահեցաւ եւ արձանագրուեցաւ ինը հարիւր ութսուն երկու (982) տարուան առաջին ամսուն [300] (108ա) :

ժ .

Այս շարքին մէջ տրուող կանոնագրութիւններու վերջինը, սակայն, բոլորովին այլ նկարագիր ունի : Հոս կը տրուի անիկա պարգօւէն ցայց տալու համար արեւմտահայ կեանքի այլ մէկ երեսն ալ, որովհետեւ տնտեսականին ֆոլիկն ի վեր հոն կարելի է գտնել նաեւ բարոյական մէկ երեսը կեանքին : Վաւերագիրը գուրկ չէ հետաքրքրութեմէ՝ հակառակ իր բովանդակած կրկնութիւններուն եւ մերթ՝ տեղտեղ առկայ եղող աղաւաղումներուն, որոնք կու գան գրիչներու եւ ընդօրինակողներու անփութութեմէն : Ինչ որ ալ ըլլայ վիճակն այս վաւերագրիին, անիկա սերտօրէն առնչուած կը մնայ նիւթականին, որ այս անգամ, կը գանձուի ոչ թէ որպէս հարկ կամ տուրք, այլ մանա-

ւանդ որպէս տուգանք տեղի ունեցող ռիթմերու, ընկերութեան եւ ամհատ մարդերու դէմ կատարուող օրինազանցութիւններու, բարոյակամ մեղանշումներու եւ գործուող ապօրինութիւններու համար: Կանոնագիրը կ'աւարտի հարկային որոշ յօդուածներով, որոնց մտանքներուն կարելի է հանդիպիլ Պոզոֆի գազայի կանոնագրութեան մէջ (109), եւ որսնք, սակայն, ունին որոշ եւ մերթ հիմնական տարբերութիւններ: Կանոնագրութեան քարգմանութիւնը կատարուած է նոյն սկզբունքով՝ ինչ որ եղած է սկզբունքը առաջին ինը կանոնագրութիւններունը, միայն քէ այս վաւերագիրի վերջին յօդուածէն ետք Պարֆանի տուած կանոնագրութիւնն ունի ութուկէս տողանի հատուած մըն ալ «Անվալ-ի Ձերիմիան պեր-միւնեպ-ի ասեթ-ի գատիմ-ի Ձիւլգատիքիէ» վերնագրով (110), որուն քարգմանութիւնը զանց առնուած է հոս, արեւմտահայութեան հետ ամբ ադերս մը ունեցած չըլլալուն համար (111):

[120] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒԻՆ ԱԼԱ-ԻԻՏ-ՏԵՎԼԷ ՊԵՅԻ

1. Առաջին՝ ով որ ճամբայ կտրելով աւազակութիւն ընէ, պիտի պատժուի:

2. Եւ ով որ ձի կամ ջորի գողնայ՝ տասնութը ոսկի պիտի առնուի [անկէ]՝ եթէ ձեռքը չկտրուի. եթէ եզ գողնայ եւ ձեռքը չկտրուի՝ պիտի առնուի տասնչորս ոսկի: Ով որ ընկեր ըլլայ այս յիշեալներուն (112) եւ [ընկերակիցներն] ըլլան երեք [կամ] չորս հոգի՝ լրիւ տուգանք պիտի դանձուի [անոնց] իւրաքանչիւրէն: Իսկ ոչխարի եւ այծի գողութեան համար պիտի դանձուի հինգ ոսկի:

3. Եթէ մէկը գողնայ երկու ձի, կամ երկու ուղտ, կամ երկու եզ, կամ երկու ջորի, կամ երկու ոչխար, կամ [գողնայ] երկուքէն աւելի, եւ մէկ կամ երկու անգամ՝ լրիւ տուգանք պիտի առնուի [անկէ՝ գողցուած] իւրաքանչիւր կենդանիի համար: Եթէ գողնայ երեքէն աւելի, պիտի վճարէ երեք կենդանիի հարկ, եւ [միայն] մէկ անգամ:

4. Եթէ [մէկը գողնայ] փեթակ, քուրջ (113), ոտնակապ, ասպանդակ, եւ կամ ասոնց նման այլ առարկայ եւ [գողցածին] գինն ըլլայ տասը ազէ՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ]:

5. Եթէ սեւէ մէկը խորտակէ տուն մը, եւ ձեռքը չկտրուի [այդ արարքին համար]՝ քսան ոսկի պիտի առնուի [անկէ], եւ եթէ դուռ խորտակէ եւ ձեռքը չկտրուի՝ պիտի առնուի տասնհինգ ոսկի:

6. Այն գողին, որուն ձեռքը կը կտրուի, եթէ մօտն է [իր] գողցած կենդանին՝ պիտի առնուի անիկա եւ տրուի իր տիրոջը. իսկ եթէ իր մօտ չէ՝ պիտի տուգանուի [գողը]:

[121] 7. Յանցաւոր չէ ան, որ կը զարնէ ու կը սպաննէ գողը, անոր գողութիւն ըրած միջոցին:

8. Երբ որեւէ բան կասկածին մէկէն [որ] յայտնի է] դողութեամբ՝ ականդական սովորութեան համաձայն պիտի տուգանուի [անիկա] :

9. Եթէ ոեւէ մէկը տուն մը մտնէ գիշերով, եւ [ուր] արտօնուած չէ իր մուտքը, եւ ըստ ականդական սովորութեան տանտէրը զարնէ եւ սպաննէ [զայն]՝ յանցաւոր չէ [տանտէրը] :

10. Ով որ շնանայ (114) եւ շերիաթով կամ ականդական սովորութեամբ փաստուի [արարքը]՝ եթէ չափահաս է եւ ամուրի՝ [անկէ] կ'առնուի տասներկու ոսկի, իսկ եթէ ամուսնացած է եւ չի քարկոծուիր [իր արարքին համար]՝ պիտի առնուի տասնհինգ ոսկի :

11. Եթէ [մէկը] պատուազրկէ [իր] նշանածը՝ շնացումի համազոր է [իր արարքը] . բայց եթէ երթայ անոր մօտ եւ յարաբերութիւն չունենայ [անոր հետ]՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի :

12. Ով որ տուն մտնէ շնանալու մտադրութեամբ, կամ բռնէ ու համբուրէ [կին մը] եւ [այդ] ըլլայ համբուրուողին կամքովը՝ [այդպիսի մէկէն] պիտի դանձուի շնութեան տուգանքը : Եթէ բռնութեամբ է տուն մտած, կամ համբուրած, կամ պատուազրկած՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի անկէ : Եթէ աղջիկն է համբուրողը՝ անկէ պիտի առնուի շնութեան տուգանքը . եթէ աղջիկը համբուրուի իր կամքովը՝ տասը-տասներկու ոսկի պիտի առնուի անոր հօրմէն կամ եղբորմէն . եթէ [տղամարդը] բռնութեամբ համբուրեց՝ անկէ պիտի դանձուի երկու կողմի շնացումի տուգանք :

13. Եթէ ոեւէ մէկն իր կիներ տեսնէ օտարին հետ [անոր] զըլարձանալու եւ զբաղելու պահուն եւ սպաննէ զանոնք՝ արիւնապարտ չէ . մեղաւոր դարձաւ ըստ ականդական սովորութեան ըսելով՝ բան պիտի չառնուի [անկէ] :

14. Եթէ տեւական կաւատութիւն ընել սովորութիւնն է մէկուն՝ [անոր] երեսը մրոտելով պիտի խայտառակեն [զայն] հանրութեան առջեւ, եւ պիտի կտրեն [անոր] քիթն ու ականջը . [իսկ] եթէ [կաւատութիւնն անոր տեւական գործը] չէ՝ հինգ ոսկի պիտի առնեն [անկէ իր արարքին համար] :

15. Եթէ քանի մը տղայ յարձակին տունի մը վրայ եւ աղջիկ առեւանդեն՝ տասնհինգական ոսկի պիտի առնուի անոնց իւրաքանչիւրէն : Եթէ մարդ վիրաւորեն [այս գործի պահուն]՝ շերիաթով տիէթը (115) առնելով պիտի տան տիրոջը : Եթէ տղայ պղծեն՝ քսանչորս ոսկի պիտի առնուի [անոնցմէ, իսկ] եթէ երկուստեք է սէրը՝ շնութեան տուգանք պիտի սահմանուի երկու կողմին ալ, եւ իւրաքանչիւրէն ալ պիտի առնուի շնութեան տուգանքը :

16. Եթէ բռնութեամբ տանել է ետք աղջիկը՝ ամուսնացնեն [զայն]՝ ապօրինի է այդ ամուսնութիւնը . պէտք է ամուսնալուծել,

[այլապէս ոչ]՝ եթէ յարմար տեսնէ խնամակալը՝ կրկին՝ եթէ [տըղան] յարարերի [աղջկան] կամքովը եւ ամուսնանայ, եւ խնամակալը համաձայն չդառնուի՝ կարելի է ամուսնալուծուիմը՝ որովհետեւ սրբապղծութիւն է [այդ ամուսնութիւնը] :

17. Եթէ պատանիներ [սեռային] յարարերութիւն ունենան [իրարու հետ]՝ աւելի կարգապահութեան հրահրելով սաստելու է [զանոնք] . սակայն տուղանք պիտի չառնուի [անոնցմէ] :

18. Ոյ որ արիւն թափէ, պիտի սպաննուի, եթէ արժանի է մահուան. իսկ եթէ արժանի է հաշտութեան եւ տիէթի՝ բացի տիէթէն՝ [անկէ] պիտի առնուի երեսուն ոսկի տուղանք :

19. Եթէ մէկը ակոսայ փշրէ եւ ակոսն փշրուողն ինք պատճառ դարձած ըլլայ կռիւին՝ շերիաթով դանձելի տիէթին կէսը պիտի առնեն [անկէ], իսկ ութը ոսկի ալ՝ ակոսն փշրողէն :

20. Եթէ [մէկը] մատ կոտրէ, կամ դուրս ճեղքէ քարով, կամ փայտի կտորով, կամ ալ որեւէ կարծր իրով՝ հինդ ոսկի պիտի առնուի [անկէ, եւ որուն] մէկը պիտի տրուի դուրսը ճեղքուածին :

[122] 21. Սակայն եթէ [անիկա] ձեռքով զարնէ [եւ] փշրէ [ակոսն], կամ օձիքը պատռէ, կամ [ալ] փետտէ մազն ու մօրուքը [ուրիշին]՝ երեսուն ազէէ պիտի առնուի [անկէ] :

22. Եթէ երաշխէս կամ քերթուած յառաջանայ քարով կամ փայտով՝ ճեղքուածքի համազօր [է] : Եթէ [այդ մէկը] կատարուի ձեռքով կամ եղունգով՝ համազօր է քիթ արիւնելուն :

23. Ոյ որ կոտրէ [ուրիշի մը] թեւը կամ ոտքը, կամ որեւէ մէկ մասը մարմինին եւ անկողին իյնայ [երկրորդ անձը], ու քանի մը օր ետ մնայ [իր] աշխատանքէն, անոր անգործ մնացած միջոցին կոտորողէն պիտի առնուի տասնչորս ոսկի . իսկ եթէ [կոտորողը] սխալմամբ ընէ՝ պիտի առնուի հինդ ոսկի :

24. Աչք հանողին [յճարելիք] տիէթը [որ] տասնչորս ոսկի [է]՝ առնուելով պիտի տրուի [աչքին] տիրոջը . եթէ [աչք հանողն] ըրած է սխալմամբ՝ [անկէ] պիտի առնուի հինդ ոսկի :

25. Եթէ [ոեւէ մէկը] քարով կամ փայտով [ուրիշի մը] ականջին զարնելով խլացնէ զայն՝ վճիռն աչքի վճիռին պէս է . օրէնքով կ'առնուի տիէթը . եթէ [արարքը] դիտաւորեալ կերպով չէ [եղած]՝ պիտի առնուի չորսական ոսկի . այլապէս՝ պիտի առնուի հինդ ոսկի :

26. Եթէ [ոեւէ մէկը] հարուածէ կարծր իրով մը եւ երաշխէս յառաջացնէ՝ մէկ ոսկի պիտի առնուի [անկէ] . եթէ [այդ արարքն] ընէ ձեռքով, բռունցքով կամ կիցով, պիտի առնուի երեսուն ազէ . եթէ մաղ ու մօրուք փետտէ, նոյնպէս պիտի կատարուի . իսկ եթէ զարնէ սուրով, դանակով կամ նետով եւ հետք ձգէ [հարուածը]՝ պիտի առնուի տասը ոսկի :

27. Եթէ [ոեւէ մէկը ուրիշ մը] հալածէ սպաննելու կամ վիրաւորելու նպատակով՝ [եւ հալածուողն] ազատի ու դառնայ [ինք] վիրաւորէ [հալածողը], կամ կտորէ թեւն ու մատն [անոր]՝ բան չկայ (116) :

28. Եթէ [մէկը] սուր կամ դանակ հանէ, կամ նետ ցոյց տայ դողութիւն կատարելու [համար], կամ զարնելու նպատակով հարուածէ [ուրիշը՝ անկէ] պիտի առնուի երկու հարիւր ազէջ. եթէ հարուածէ իր սուրովը, նետովը կամ դանակովը եւ անկողին ձգէ [հարուած ստացողը], պիտի առնուի տասնչորս ոսկի. [խսկ] եթէ հարուածէ, բայց չվիրաւորէ, եղածի պէս է. պիտի առնուի տասնչորս ոսկի :

29. Եթէ վիրաւորուի կռիւի տուն տուողը, օրինականօրէն անկէ կ'առնուի տիէթին կէսը :

30. Եթէ համբողջն ոչխար պահուի՝ մէկ ազէջ [տուգանք] պիտի առնուի [պահուած] իւրաքանչիւր ոչխարէն :

31. Եթէ [ոմանք] գողնան հաւ, կանաչեղէն կամ թարմ պտուղ՝ զինն անոնց տիրոջը տալէ ետք՝ դողցողներէն պիտի առնուի քսան ազէջ [տուգանք] :

32. Գիւղացին ձեռք [պիտի] չբարձրացնէ [իր] սիփահէին վըրայ. եթէ վերցուց՝ տասը ոսկի պիտի առնուի [անկէ] :

33. Եթէ ցանք մտնէ անասունը, [անոր] տիրոջը պիտի դարնեն խարազանի հինգ հարուած, եւ [անկէ] պիտի առնեն հինգ ազէջ [որպէս տուգանք] :

34. Մալի գողութենէն պիտի առնուի երեսուն ազէջ :

Եթէ [ոմանք ներս] նային ոեւէ մէկուն դուռէն կամ պատուհանէն՝ քառասուն ազէջ պիտի առնուի. [նայողէն] : Եթէ ժողովուրդէն է [նայողը]՝ շերիաթով պէտք է փաստել, եւ եթէ չէ, եւ հաւատացեալ մէկն է, պէտք է հաւատ ընծայել [անոր] խօսքին : Եթէ ժողովուրդէն եղողը սուտ ելլէ՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ], եւ կամ ալ կտորուի [անոր] լեզուն :

35. Եթէ [ոեւէ մէկը] կռէ թերի նիւկիով՝ ծախածին իւրաքանչիւր տիրահամին [վրայ] պիտի առնուի մէկ ազէջ [տուգանք], եւ նաեւ պիտի ծեծեն [զինք ամիւրները] :

36. Եթէ [մէկը] վնաս հասցնէ [ուրիշին]՝ տանիք կամ ցանկապատ փլելով, վնասը պիտի հատուցանէ եւ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ որպէս տուգանք] :

37. Եթէ պտրտած միջոցին սիփահէին վիրաւորանք հասցնէ բայային եւ ծեծէ [զայն], պարտն ու պատշաճը պիտի տնօրինեն սիփահէին :

[123] 38. Եթէ [մէկուն] դիտումնաւոր կերպով սուտ տեղը

[կատարած] վկայութիւնը երեւան ելլէ, կամ [մէկը սուտ] երդում ընէ [եւ յայտնուի]՝ մուր պիտի քսեն անոր երեսին եւ հինգ ոսկի տուգանք պիտի առնուի [անկէ] :

39. Եթէ [մէկը] հայհոյէ [ուրիշի մը] բերանին՝ պիտի ծեծեն [զայն] եւ երեսուն ազէն պիտի առնեն [անկէ որպէս տուգանք] : Երբ զինովն սթափի, կամ ութսուն ազէն պիտի առնուի [անկէ], կամ ալ՝ խարազանի ութսուն հարուած պիտի տան [անոր] :

40. Եթէ չարագործ մը կամ չարագործուհի մը զրպարտութիւն ընէ, շնութիւն [ընելու] պէս է. կամ խարազանի ութսուն հարուած [պիտի տան անոր], կամ ալ ութսուն ազէն պիտի առնուի [անկէ] :

Եթէ չափահասութենէ առաջ են այս չարիքները եւ տասնհինգ տարիքէն նուազ են [զանոնք կատարողները]՝ բան չկայ (117) : Սակայն վախցնելով սաստելու է :

41. Եթէ մարդերու խումբ մը յարձակի տունի մը վրայ եւ խումբէն որուն որ զէնք դպի [ու վիրաւորուի անիկա՝ վիրաւորողն] անպարտ է՝ նոյնիսկ եթէ սպաննէ կամ վիրաւորէ : Իսկ տունին վրայ յարձակողներէն կ'առնուի երկուքական ոսկի [տուգանք] :

42. Եթէ [աղջիկ մը] առնեն որպէս կոյս եւ պղծուած ելլէ, եւ եթէ [այս մէկը] դաղտնի մնացած է շերիաթի սխալով՝ [աղջիկին կողմէն] լրի պիտի տան դրամօժիտը. իսկ եթէ դիտումնաւոր կերպով դաղտնի է պահուած՝ դրամօժիտին կէսը :

43. Եթէ տասը ազէէն նուազ չէ մէկու մը գողցածին [արժէքը]՝ ձեռքը չկտրելով մէկ ոսկի պիտի առնուի [անկէ]. շերիաթով երկու մահմետականի վկայութիւնը բաւարար է [գողօնին արժէքը որոշելու համար] :

44. Եթէ մէկը հայհոյէ [ուրիշի մը] բերանին՝ դատաւորին առջեւ պիտի ծեծեն [զայն] :

45. Գոյուն բաճըն (118) մէկական օսմանի (119) պիտի առնուի թէ՛ [ոչխարը] ծախողէն եւ թէ՛ զնողէն :

46. Գազրասքերը (120) պիտի առնէ ութ ազէն իւրաքանչիւր պսակէն, եւ հարիւրէն երկուքուկէս ալ՝ ժառանգէն :

47. Գան ճերմեսին (121) երեք հարիւր փարա է, վիրաւորելու տուգանքը՝ հարիւր յիսուն փարա, նետով եւ սուրով [վիրաւորելու] տուգանքը՝ [նոյնպէս] հարիւր յիսուն փարա. եթէ աղջիկ մը կամ կին մը պղծուի, [եւ] եթէ պղծողն ամուսնացած է՝ երեք հարիւր փարա. եթէ մէկը դայ թաղէ մը այլ թաղ եւ տուն կողոպտէ՝ անձ դլուխ քառասուն փարա [է տուգանքը] :

Եթէ սեղի ունենայ ստրուկի, ձիու, ուղտի կամ ջորիի փախուստ [եւ բռնուին անոնք՝ անոնց տուրքը] կը պատկանի Զիւլգատիր [ցեղախումբի] պէյերուն :

48. Իսկ եթէ աղջիկ մը կամ կին մը պղծուի եւ ամուսնացած մարդ է պղծողը՝ [անկէ կ'առնուի] հարիւր յիսուն փարա . եթէ ամուսնու մէկը պղծ է եւ յլի ձգէ [աղջիկը կամ կինը]՝ երեք հարիւր փարա : Եթէ մէկը մօտենայ իր նշանածին՝ հարիւր յիսուն փարա . դուռն կոտորողէն՝ յիսուն փարա , ակոսայ փշրողէն՝ հարիւր յիսուն փարա , աչք կուրցնողէն՝ հարիւր յիսուն փարա . երաշխեցի տուգանքը՝ տասներկու փարա , եւ թեւ կտորելուն տուգանքը՝ ութսուն փարա [է] . եւ եթէ տեղի ունենայ ձիու , ուղտի , ստրուկի կամ ջորիի փախուստի եւ տոհմերու քեթխուտան (122) որոշելու [հարց]՝ այս բոլորը կը պատկանի պոյգէյիին (123) :

49. Իհիսասպի (124) համար կ'առնուի խանութպաններէն [տարեկան] հազար երկու հարիւր փարա , անկողին պատրաստողներէն՝ հազար փարա , հացադործներէն՝ երեք հարիւր փարա , խմորեղէն պատրաստողներէն՝ հարիւր փարա , խոհարարներէն՝ հարիւր փարա , հրուշակեղէն ծախողներէն՝ յիսուն փարա , զովացուցիչ ծախողներէն՝ յիսուն փարա , դռակալաճառներէն՝ հարիւր փարա , կօշկակարներէն՝ հարիւր փարա , առեւտրականներէն եւ փերեղակներէն՝ երկու հարիւր փարա , մսավաճառներէն՝ երեք հարիւր փարա , պանիրէն , մածունէն , ձուկէն եւ ասոնց նմանող [այլ նիւթերէն] , որոնք չուկայ կու դան [եւ] կը ծախուին՝ երեք հարիւր փարա [բեռէն] : Եթէ բեռ մը խտր դայ [չուկան]՝ մէկ խտր , եւ մէկ բեռ սոխէն՝ մէկ պաթման (125) սոխ :

[124] 50. Ապրանքներու դին դրուած շրջանին՝ հազար երկու հարիւր փարա , որ կը վճարուի երեք անգամով , մէկը՝ դարնան , մէկը՝ աշնան , եւ մէկն [այ]՝ ձմրան կէսին : Հաղդը պիսաթը (126) որ յիշուեցաւ [վերը]՝ Իւրաքանչիւր անկողինի համար երեքական օսմանի [է : Տարին] երեք անգամ դին կ'որոշուի հացադործներուն համար [եւ] ամիսը կ'առնուի երեքական , աղչէ . խմորեղէն , հրուշակեղէն եւ զովացուցիչ վաճառողներէն [կը դանձուի] ամիսը երեքական աղչէ . մնացեալը կ'առնուի երեք անգամով :

51. Այս կանոնադրութեան որոշումներն անսաստողները յանցաւոր են , [եւ] պէտք է դիտնան , [որ] պատիժի արժանի կ'ըլլան : Ալա-Իւտ-Տեյլէ Պէյի կանոնադրութեան պատճէնն [է այս] , որ վերարտադրուած է բնադիրէն՝ անփոփոխ եւ առանց ձեւազեղծումի [124] (127) :

Հոս կ'աւարտի շարքը օսմանեան կանոնադրութիւններէն կատարուող քարգումուքիւններուն . բայց անով իր աւարտին չի հասնիր պատմութիւնը տնտեսական այն աօրեայիւն , որ եղաւ բաժինը արեւմտահայութեան . ընդհակառակը , հոս տրուող վաւերագիրներն

առնուազն ցոյց կու տան տնտեսական այն դրութիւնը, որուն ենթակայ մնաց հայութիւնն Արեւմտեան Հայաստանի մէջ եւ այլուր՝ Օսմանեան կայսրութեան շրջածիրէն ներս. տխուր էր այդ դրութիւնը, ինչ փոյթ որ այսօր, այս միեւնոյն վաւերագիրներուն յենած՝ թուրք պատմագրութիւնը փորձէ փաստարկել արեւելիքն եւ արեւմուտփին, թէ օսմանեան աշխարհավարութեան մէջ երջանիկ էին բազկացուցիչ տարրերը կայսրութեան, թէ կեանքի ամէն երեւոյթ առնուած էր կարգ ու կանոնին սահմաններէն ներս, եւ թէ օրինակաւորութիւնըն էր որ կ'իշխէր հոն մականուրը սուլթաններուն:

Փաստաբուռութեան, սակայն, ահա՛ւասիկ, կ'արտահանեն այլ բան, ցոյց կու տան բոլորովին այլ պատկեր, մանաւանդ այն ոչմարտութիւնը, թէ ժողովուրդն ընդհանրապէս, եւ արեւմտահայութիւնը մասնաւորապէս՝ կը կեղեքուէր, աւելին՝ կ'ըլլար արիւնաքամ՝ միեւնոյն այս կանոնագրութիւններով, ամոնց ֆովիկն ի վեր ամէն օր ամոռ ու բազմացող ապօրինութիւններով, հարստահարութիւններով, բռնութիւններով, կեղեքումներով, եւ մասամբ նոցիմ, եւ այս բոլորը՝ շնորհիւ մանաւանդ շերիաթին եւ աւանդակաճ սովորութեան, օրինակութեան եւ օրէնքներուն, օսմանեան իշխանութիւններուն եւ մեծ ու փոքր իշխանաւորներուն, զինուորական եւ ոչ-զինուորական մարմիններուն, տասնիմներորդ դարուն թուրքի վրայ կատարուած բարեփոխումներուն եւ սուլթանական կրկնուող, երեքնուող ու բազմաթիւ անգամներ յայտարարուող հրովարտակներուն, թուրքին, ֆիւրսիմ, եւ վաչկատուն այլ ցեղախումբներուն:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Omer Lutfi Barkan, *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda ziraati ekonominin hukuki ve mali esaslari*, Birinci cilt, *Kanunlar*, Istanbul, 1943. *ասիկ էաք կը նշուի որպէս Պարբան:*

2. Ա. Ս. Սաֆրաստեան եւ Մ. Կ. Ջուլալեան [Թրք.], Օսմանեան Օրէնքները Արեւմտեան Հայաստանում (ԺՁ.-ԺԷ. զդ.), Կանոնամամէր, *Երևան, 1964*. *ասիկ էաք կը նշուի որպէս Կանուն:*

3. Պարբան, էջ 124-129:

4. Թրքերէն թամդա՛ կնիք, դրոշմ, նշան, եւ սիւհ՝ սեւ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որ ներքին բովանդակութեամբ Համանման է բաճի: Սովորութային Հարկ մըն էր անիկա, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը զանձուէր շուկան վաճառուող զրեթէ բոլոր ապրանքներէն, կենդանիներէն եւ սարուկներէն: Ունէր իր տարատեսակները, եւ կը զանձուէր դրամով կամ ապրանքով. փոփոխական էր

բանակով: Տես՝ Պարբան, էջ 137, 146, 154, 163, 166, 179, 182, 185, 199:

5. Մինչև տասնիններորդ դարուն կէսը օգտագործուող դրամի արծաթեայ միւսուր, որ կը հաւասարէր մէկ դրուշի 1/120-րդ մասին: 1451 թ.ին կը կշռէր 1.052 կրամ, որ, սակայն, հետագային կորսնցուց շատ բան, նախ՝ որպէս անխառնութիւն արծաթի, եւ ապա՝ որպէս ծանրութիւն: Տես՝ Ա. Խ. Սաֆրասեան [Թրդ.], Թուրքական Ազգային Վարչական Կոմիտէի Կողմէն Կատարուած Միւսուր Ժողովուրդներին Մասին, Ա., Երևան, 1961, էջ 352: ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Ա.: Կանոն, էջ 128: Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I, Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39**, Paris/LaHaye, 1960, p. 173: ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելտիսիանու, Ա.:

6. Մէկ նիւկիւն կը հաւասարէր 200 տիրահմի, իսկ տիրահմը ընդհանրապէս 3.20 կրամի. առ այդ մէկ նիւկիւն կը կշռէ 640 կրամ: Տես՝ Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, II, Règlements miniers, 1390-1512**, Paris/La Haye, 1964, p. 286, 297. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելտիսիանու, Բ.:

7. Տիրահմն ունէր թէ ծանրութեան եւ թէ ալ դրամական միւսուրի իմաստ. որպէս այդպիսին ալ եղաւ փոփոխական ըստ ժամանակի եւ վայրի. որպէս ծանրութեան շափ՝ կը կշռէ 3.20 կրամ, մինչդեռ որպէս դրամական միւսուր՝ 12 ազէ էր անոր արժէքը: Տես՝ Պելտիսիանու, Բ., էջ 286:

8. Բառացի՝ դինիի իմաստ ունեցող արարերէն շարապ բառը թրքերէնի մէջ յաճախ կը գործածուէր նաեւ խաղողի իմաստով:

9. Ըստ սկզբնաղբիւրներու՝ Եղիպտոսի մէջ հատանուած դրամ, որ համարժէք էր յիսուն ազէի: Սակայն միշտ չէր որ անիկա ունեցաւ այս արժէքը. կան վաւերագիրներ, որոնք անոր կու տան քառասուն ազէի արժէք: Տես՝ Պելտիսիանու, Ա., էջ 176: Պարբան, էջ 154, 170, 171:

10. Բառացի կը նշանակէ ոչխարի կնիք: Տարազը կազմուած է թրքերէն թամղա՝ կնիք, դրուշմ, նշան եւ արարերէն աղնամ՝ ոչխարներ բառերէն: Ըստ տեղի եւ ժամանակի փոփոխական հարկ մըն էր անիկա եւ կը դանձուէր շուկան ծախուող ոչխարներէն: Մերթ, սակայն, այսպէս կը կոչուէր այն հարկը նաեւ որ կը դանձուէր ընդհանրապէս արջառէն: Հետագային արջառէն դանձուող հարկն ստացաւ նորանոր անուններ: Սկիզբը թամղա-ի աղնամը կը դանձուէր միայն դրամով՝ թէ զնորդէն եւ թէ ալ վաճառողէն, բայց շուտով դանձուող հարկին վրայ աւելցան ոչխարին դրուշմը, տոտիկները, մորթը, ճարպը, եւ փորոտիքը՝ երբ անիկա դնուէր մասվաճառի մը կողմէ: Տես՝ Պարբան, էջ 136, 147, 152, 154, 169, 178:

11. Սկզբնաղբիւրներու մէջ յիշուող սեւ ազէն կը հաւասարէր մէկ երրորդ օսմանեան ազէի. առ այդ՝ մէկ ազէն հաւասար էր երեք սեւ ազէի: Տես՝ Պարբան, էջ 145, 146, 150, 166:

12. Արարերէն խարաճ՝ տուրք, հարկ, եկամուտ կամ հողի արտագրութիւն

բառէն է յառաջացած հարկային այս տարազը: Թրքերէնի մէջ բառն զգեցած է իմաստը տարեկան հարկի մը, զոր կը վճարէին ոչ-մասնատական հպատակներ: Հողային հիմնական հարկն էր անիկա եւ կը պատկանէր հուզուղ-ը շերէիէ դասին, թէպէտեւ վաւերագիրներու մէջ կը դռնենք այլազանութիւն մը անոր բովանդակութեան տրուած: Խարած վճարող բայաները ծանօթ էին որպէս խարածկիւղար: Երբ խարածը պատկանէր հողային արտադրութեան՝ կը կոչուէր խարած-ը արաղի, իսկ երբ անհատներուն՝ խարած-ը բու՛ռու, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս ճիղէի եւ շախի վերկի: Տես՝ Պարզան, էջ 4, 23, 25, 26, 44, 57, 66, 72, 96, 101, 105, 116, 150, 180, 208, 217, 226, 237, 300, 303, 322, 330, 349, 360, 400: Պելտիսիանու, Ա., էջ 74, 75, 77, 102-103, 122, 137, 138, 149-150: Պելտիսիանու, Բ., էջ 203, 209, 219, 255, 275-276:

13. Հայկային այս տարազը ազաւաղումն է պարսկերէն բենճ-եջի, որ ունի մէկ-հինգերորդի նշանակութիւն: Երեւթական հարկ մըն էր խսկենճը, որ սկըզբնական շրջանին կը հաւասարէր ստրուկի մը դինին մէկ հինգերորդին, այսինքն՝ 25 աղէի: Օրինականներէն՝ ոչ-մասնատականն էր, որ կը վճարէր խսկենճը, սակայն, ըստ վաւերագիրներու, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր գլխահարկի այս հարկը կը վճարէր նաեւ մասնատականը: Փոփոխական էր քանակով, թէպէտեւ շերթաթով որոշուած սակ մը ունէր անիկա: Իսպանիէ զերծ էին կացուցուած միայն կարգ մը մարդեր եւ ցեղախումբեր՝ իրենց կատարած դործին համար, կամ ալ անոնց տրուած արքայական հրովարտակով: Տես՝ Պարզան, էջ 23, 59, 69, 72, 100, 132, 158, 175, 181, 194, 201, 237, 252, 275, 288, 296, 316, 326, 393: Պելտիսիանու, Ա., էջ 122, 138, 153. Պելտիսիանու, Բ., էջ 203, 217, 219, 232, 275, 276:

14. Յունարէն էրկաթէս՝ շինութիւններու վրայ աշխատող բանուոր բառէն յառաջացած տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ ազաւաղուելով եղած է ըրզատ: Հարկային տարազը ծանօթ էր որպէս ըրզատիէ: Սովորութային հարկերու կարգին պարտաւորութիւն մըն էր անիկա, զոր գիւղացիներն ստիպուած էին կատարելու աւատարեով կամ պետութեան հաշուին՝ տարեկան որոշ օրեր ձրի աշխատելով մերթ, սակայն, պարտաւորութիւնը կը հատուցուէր դրամով: Տես՝ Պարզան, էջ 132, 148-150, 154, 155, 167, 168, 174-176, 188, 193:

15. Արարերէն նողթա՝ կէտ, եւ Թրքերէն պաշ՝ դուրս բառերէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ բառացի կը նշանակէ սահմանադուրս: Բովանդակութեամբ կը նոյնանար բաճի եւ կարգ մը հարկային այլ տարազներու հետ, զորոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ վաճառականները կամ ապրանքատէրերը կը վճարէին՝ երբ ապրանք փոխադրէին վայրէ վայր: Մերթ հարկին քանակը կը դանձուէր նախորոշուած դումարով մը, ու մերթ՝ տոկոսային դրութեամբ: Հետաքրքրական է, որ լծկան եղբեր էր այս հարկէն: Տես՝ Պարզան, էջ 154, 159, 164, 168, 171, 185, 191: Պելտիսիանու, Բ., էջ 222-223, 283-284, 285:

16. Պարզան, էջ 154:

17. Այսինքն՝ կրօնական հաստատութիւններուն ենթակայ դպրոցներուն,

փոքր մզկիթներուն եւ տէրվիչական ճգնարաններուն :

18. Պարսկերէն սիփահէի՝ ձիաուր բառէն յառաջացած տարազ, որ օսմաներէնի մէջ ալ մերթ բառացի կը նշանակէ այրուծի: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, սակայն, անկիա ստացած էր հողատիրոջ իմաստ. իրականութեան մէջ սիփահէին այն աւատատէրն էր, որուն յանձնուած էր որոշ տարածութեամբ թիմար մը, ուր անհրաժեշտ էր որ հաստատուած ըլլար անիկա եւ որուն եկամուտներէն օգտուէր անձնապէս: Այդ վերջիններուն փոխան՝ անիկա ստիպուած էր իշխանութիւններուն օգնել զինուորական ուժով եւ անոնց տրամադրել իրեն յանձնուած աւատին համեմատական կերպով համընկնող զինուորական քանակ մը: Մերթ ալ, սակայն, անոր կը վստահուէր խմբազրուումը որոշ կանոնադրութիւններուն: Տես՝ Պելլիսիանու, Բ., էջ 305: F. A. Belin, *Etude sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie*, Paris, 1862, p. 131. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելլին:*

19. Պարսկերէն տիվան՝ առեան, դուռ եւ խորհրդատու բառէն ստեղծուած հարկային տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ ստացած է պալատ, արքունիք կամ զբարադին ժողով իմաստները, մինչդեռ օսմաներէն կարգ մը բառարաններ կը նշեն, թէ տիվանին այն էր որ կը պատկանէր արքունիքին կամ աղերս ունէր անոր հետ: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ իմաստը տարազին՝ սովորութային հարկ մըն էր անիկա, որ ընդհանրապէս կը դանձուէր հողի արտադրութենէն. առ այդ՝ մերթ կը յիշուէր որպէս տիվանի-էօշուր, թեքիալիֆի տիվանիէ, հուզուզը տիվանիէ, եւայլն: Յաճախ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ վայրի եւ ժամանակի: Տես՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Թրք.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անգղիկացի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Բ., Երեւան, 1964, էջ 14, 36, 257. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Բ.: Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբա, Վաղարշապատ, 1873, էջ 231. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Ջամբա: Պարքան, էջ 56, 57, 73, 74, 80, 83, 110, 115, 119, 152, 182, 194:*

20. Արարերէն մազթու՝ որոշուած, վերջնական, անփոփոխ, կտրուած բառէն կազմուած հարկային տարազ, որ ունի նաեւ տուրք եւ հարկ իմաստները: Ըստ Փափազեանի՝ «մթերքի մի որոշակի քանակ, կամ հաստատուն դումար, որ ամէն տարի սիսթեմաթիք կերպով, անկախ հարկատու օպիէքթի տուեալ բերքից, պէտք է հատուցուեր կալուածատիրոջը կամ պետութեանը որպէս բնետա»: Սովորութային այս հարկը, սակայն, փոփոխական էր ըստ տեղի եւ ժամանակի: Տես՝ Յ. Գ. Փափազեան, Մատենադարանի Պարսկական վաւերագրերը, Ա., Հրովարտակներ, պըրակ առաջին, Երեւան, 1965, էջ 113. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Հրովարտակներ, Ա.: Պարքան, էջ 17, 69, 81, 115, 151, 153, 166, 168, 171, 206, 215, 220, 309, 314, 337, 342, 382:*

21. Պարսկերէն չիֆթ՝ զոյգ, լուծ բառէն կազմուած տարազ մըն էր չիֆթլիքը, որ օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ արտ կամ աղարակ: Ըստ վաւերագրերուն՝ չիֆթլիքը հողի այն տարածութիւնն էր, զոր մէկ օրուան մէջ կարելի էր վարել զոյգ մը եզով: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա կրնար բաղկանալ 80 տօ-

նիւմ լաւ հողէ, 90-100 տէօնիւմ միջակէն, եւ 130-150 տէօնիւմ անջրդիէն, թէպէտեւ, ըստ Ինանի՝ անոր տարածութիւնը կրնար ըլլալ 80, 80-90, կամ 100-120 տէօնիւմ: Զիջիթիքը կրնար ըլլալ լման կամ կէս. առ այդ՝ անկէ դանձուող Հարկն ալ կ'ըլլար լման կամ կէս: Տես՝ Պելտիսիանու, Ա., էջ 160: Պարքան, էջ 66:

Dr. Afet Inan, **Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman**, Istanbul, 1941, p. 47. սակէ ետք կը նշուի որպէս Ինան:

22. Թրքերէն թիմար՝ խնամք, ծառայութիւն բառէն ստեղծուած տարազ, որ Թուրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ հողամաս կամ զինուորական աւատ՝ վարչական Հին կազմակերպութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան: Կը նշանակէ նաեւ այն խնամքը, զոր հողատէրը կը տանի իր հողին: Թիմարը, սակայն, սիփակիին արուած 300-500 Հեքթար տարածութեամբ աւատական այն հողամասն էր, որուն փոխառէն՝ դայն ստացողը պարտաւոր էր պետութեան տալ որոշ թիւով զինուոր, իսկ ինք կարող էր օգտուիլ անոր օրինական տասանորդէն եւ այլ Հարկերէն: Ժառանգական էր թիմարի իրաւունքը, թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ.-ի օրով Հարցական դարձաւ այդ մէկը: Տես՝ Թուրքալիմ, Ա., էջ 359-360: Պարքան, էջ 2, 8, 20, 33, 51, 66, 115, 182, 206, 232, 266, 283: Պելտիսիանու, Ա., էջ 87-88, 89, 149-150: Edward S. Creasy, **History of the Ottoman Turks**, Beirut, 1961, p. 101. սակէ ետք կը նշուի որպէս Գրիզի:

23. Կանոնադիրը կ'ակնարկէ Թուրք-պարսկական կռիւներուն, որոնք տեղի ունեցան տասնվեցերորդ դարու առաջին կէսին:

24. Պարքան էջ, 73-74:

25. Արարերէն մալիք՝ սեփականատէր բառէն, եւ պարսկերէն մասնիկէ մը կերտուած Հարկային տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ զդեցած էր նաեւ կալուածատիրոջ վաճարուող Հարկի բովանդակութիւնը: Հարկը կը դանձուէր հողէն կամ կալուածէն ստացուած եկամուտի եւ արտադրութեան վրայ, անկախ՝ թէ ո՞վ էր տէրը ստացուածքին, անհատ մա՞րդ թէ կրօնական ու վաղճային վարչութիւն: Բովանդակութեամբ նոյնանման էր աշարին եւ խարածին: Յաճախ Հարկը կը դանձուէր արտադրութեան մէկ Հինդերորդի Համեմատութեամբ, թէպէտեւ փաստաթուղթերը այդ մէկը ցոյց կու տան փոփոխական՝ ըստ ժամանակի, վայրի եւ դանձիչի: Գանձուած Հարկին կէսը կ'երթար աւատատիրոջ, իսկ երկրորդ կէսը՝ պետութեան. այդ վերջինը ծանօթ էր որպէս տիվանի: Ըստ Բաքալինի՝ օսմանցիներու մօտ մալիքիանէի Հարկային այս դրութիւնն սկսաւ 1386 թ.ին: Տես՝ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanlı tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu**, II, Istanbul, 1971, s. 395-396, Պարքան, էջ 73, 77, 115, 158-159, 182, 194, 195, 300: Պելտիսիանու, Բ., էջ 88, 93, 94, 209:

26. Արարերէն մալիք՝ ստացուածք, կալուած, սեփականութիւն, երկիր բառէն ստեղծուած Հարկային տարազ մը, որ ըստ Ավդալրեկեանի՝ մահմետական երկիրներու մէջ արտադրուած բերքին տասանորդն էր լոկ: Առ այդ՝ անիկա կը դառնար մէկ տարբերակը աշարին, եւ կը վաճարուէր կալուածատիրոջ կամ աւատատիր-

րոջ: Բայց սկզբնազրկւորները ցոյց կու տան, որ այս Հարկին ենթակայ էին ոչ միայն Հողային արտադրութիւնները՝ այլ նաեւ ոչ-մահմտականներու բնակարանները եւ արտածուող ապրանքները: Հարկը փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյննայ մալիքիանէին, աշարին, խարածին, պահարային եւ նոյն բովանդակութեամբ Հարկային այլ տարազներու Հետ: Տես՝ Թագնո Աղլարեկեան, Հայագիտական Հետազոտութիւններ, Երեւան, 1969, էջ 423: Ջամբո, էջ 159: Պելտիսիանու, Ա., էջ 91: Պելտիսիանու, Բ., էջ 216: Բաքալին, Բ., էջ 612-613: Պարբան, էջ 7, 38, 46, 48, 55-57, 70, 80, 110, 111, 113, 115, 192, 210:

27. Արարերէն պէյթիւմով՝ զանձատուն նշանակութիւնն ունեցող այս տարազը օսմաներէնի մէջ զղեցած է մահմտական ընկերութեան մէջ Հարկային զանձի իմաստը: Իրականութեան մէջ՝ անիկա մասնայատուկ դործակալութիւն մըն էր, որ սկիզբները կը զրազէր Հողեւոր որոշ Հարկերու զանձումով եւ անժառանգ մահմտականներու կալուածներուն յայտնադործումով, բռնադրուումով եւ անոնց անօրինութեամբ: Հետագային, սակայն, անիկա մասնազրկացաւ միայն ժառանգական Հարցերու մէջ: Բայց այս անունով կը ճանչցուէր նաեւ այն Հարկը, որ կը զանձուէր ժառանգական Հարցերը լուծելու համար, եւ առ այդ՝ չկար որեւէ մէկը, որ դերձ ըլլար անկէ: Սովորութային եւ պատահական Հարկ մըն էր, որ վերածուեցաւ կանոնաւոր եւ մնայուն Հարկի: Տես՝ Հրովարտակներ, Ա., էջ 207: Պելտիսիանու, Բ., էջ 151, 220, 284-285: Պարբան, էջ 19, 34, 69, 80, 210, 245, 280, 288, 317, 354, 385:

28. Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողը օրինականօրէն կը պատկանէր սուլթանին, որ, սակայն, պայմանական տիրակալութեամբ բաժնուած էր աւատատէրերու: Այն Հողամասերը որոնց եկամուտը, ըստ մատեաններու արձանագրութեան, կը դնահատուէր 20,000-100,000 ազէ՝ կը կողուէին զիամեթ. իսկ 300-20,000 ազէ եկամուտ ունեցողները ծանօթ էին որպէս թիմար: Սուլթանին, վեզիրներուն եւ բարձրաստիճան այլ աւատատէրերուն յանձնուած Հողերը ծանօթ էին որպէս ազատ զիամեթ եւ ազատ թիմար՝ անոնց տէրերուն վայելած օրինական եւ Հարկային որոշ ազատութիւններուն համար: Զիամեթ կամ թիմար էին նաեւ վազֆային Հողերը: Հողային այս դասակարգումէն դուրս կ'իյնային ուղղակի արքունական Հողերը, որոնք կը պատկանէին սուլթանին կամ իր ընտանիքի անդամներուն, եւ ծանօթ էին որպէս խաս, ու կը կառավարուէին ուղղակի արքունիքէն. այս տեսակ Հողերու շահագործումը կը կատարուէր կիսարբուութեամբ եւ ենթակայ էր պետական քննիչի մը: Պելտիսիանու, Ա., էջ 73, 119-120, 121-123, 144, 154, 164, 170: Պելտիսիանու, Բ., էջ 95, 189, 216, 271, 272, 277: Պարբան, էջ 86, 103:

29. Հացահատիկ չափելու համար օգտագործուող կոտ, որ նահանգէ նահանգ ունէր տարբեր ծանրութիւն: Չմշկածաղի չորս քիլոն կը հաւասարէր Պոլսոյ մէկ քիլոնին, որ հաւասար էր քսան օզդայի, կամ 8000 տիրահեմի, եւ կ'ընէր 25-656 կրամ: 1911 թ.-ին մէկ քիլոն կը հաւասարէր 45 քիլոկրամի: Քիլոնի ծանրութիւնը կը տարբերէր նաեւ ըստ չափուող ընդեղէնի տեսակին: Մեծ զանազանութիւն կար նաեւ ա-

նուններու, այսպէս՝ կանոնադրութիւնները կը յիշեն օսմանեան, Պոլսոյ, Ամիսի, Արարկիբի, Կարինի, Ուրֆայի, Զմշկածաղի եւ Շամի ջրէշները: Տես՝ Պելլոսիստանու, Բ., էջ 293: Պարթան, էջ 20, 138, 145-147, 155-157, 163, 172, 189:

30. Պարսկերէն սալար՝ զօրագլուխ, առաջնորդ, հրամանատար բառէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ ստացաւ հրամանատարի համար դանձուող դումարի կամ թուղի իմաստ: Տարազի ստեղծումին սկզբնական շրջանին հարկը կը դանձուէր պատերազմի մը կամ արտակարգ դէպքի մը պարագային, եւ առ այդ՝ պարագայական էր անիկա: Հետագային նկարագիր փոխեց եւ շարունակեց դանձուիլ նաեւ աւատատիրոջ կողմէ, որպէսզի կարենար կատարել դիւտուրական իր պարտաւորութիւնները սուլթանին հանդէպ: Հետագործական է, սակայն, որ ժամանակի ընթացքին սալարիէն դանձուեցաւ տակաւին պետական պաշտօնեաներու, վեզիրներու, կուսակալներու եւ կառավարիչներու, զինուորական զեկաւարներու եւ նոյնիսկ սուլթանին կողմէ՝ ապահովելու համար թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ալ իրենց ձեռքուն կարիքները: Ըստ Ինանի՝ հոգային եկամուտի հարկերին երեքն էր անիկա, թէպէտեւ կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան լայն դանդաղանութիւն քանակի՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Կը դանձուէր մթերքով կամ դրամով որպէս սովորութային տարեկան կանոնաւոր հարկ, թէպէտեւ հարկէն զերծ կացուցած էին կարգ մը վայրերու բնակիչները: Տես՝ Պելլոսիստանու, Ա., էջ 121, 138, 145, 168: Պելլոսիստանու, Բ., էջ 216, 223, 304: Պարթան, էջ 10, 20, 49, 62, 115, 197, 233, 243-244, 275, 288, 312: 341:

31. Աղաւաղումը արարերէն շահըն՝ բեռնաւորում կամ պարսկերէն շահնա՝ հարկահան, ոստիկան բառերուն: Ինչ որ ալ բլլայ ստուգարանութիւնը բառին՝ աշնան դործակատարն էր տասանորդը հաւաքող կապալաւուն կամ պաշտօնեային: Տես՝ Ա-Դօ, վաճի, Բիքլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, Երևան, 1912, էջ 284:

32. Հարկային տարազը կը բաղկանայ արարերէն ուշը՝ տասանորդ, եւ պարսկերէն միվէ՝ պտուղ բառերէն, եւ կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Տարեկան հարկ մըն էր անիկա, որ կը դանձուէր թարմ կամ չոր պտուղներէն, մերթ նաեւ՝ պարտէզներէն եւ անոնց ծառերէն: Ըստ կանոնադրիւններու տուեալներուն՝ փոփոխական էր անիկա ըստ տեղի եւ ժամանակի, ըստ պտուղի եւ դանձիչի: Սկիզբները կը դանձուէր լոկ շուկայի մէջ վաճառուող պտուղներէն, հետագային, սակայն, հարկն սկսաւ հաւաքուիլ պողահաւաքի ատեն: Մերթ, սակայն, անիկա կը հաւաքուէր որպէս մաղթու: Եւ՝ կանիիկ: Խտրականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր էօլը-ի մէյվէն, որովհետեւ քրիստոնեան միշտ ալ աւելի կը վճարէր մահմետականէն: Տես՝ Պելլոսիստանու, Ա., էջ 123: Պելլոսիստանու, Բ., էջ 194: Պարթան, էջ 34, 115-116, 269, 284:

33. Թրքերէն սանճազ՝ դրօշակ, նահանգ, եւ պէյ՝ տէր, աշնուական, իշխան բառերէն կազմուած կառավարչական իշխանութեան տարագ: Ըստ պատմական տուեալներու՝ Օսմանեան Կայսրութիւնն ունէր երկու հիմնական բաժանումներ՝ Եւրոպական ու Ասիականը, որոնցմէ առաջինը ծանօթ էր որպէս Բումէլիի դազլաթերիք եւ ունէր տասնօթը սանճազ, իսկ երկրորդը՝ որպէս Անատոլիի դա-

ղրտաբերվիք և ունէր տանճհինդ սանճադ: Իւրաքանչիւր սանճադ ունէր իր վերին իշխանաւորը, որ յաճախ իշխանութեան կը տիրանար կաշառքի մէջոցով, և իրեն ենթակայ սանճադէն ներս կը հաստատէր զինուորական և քաղաքական բացարձակ և միաշնչան իշխանութիւն, թէպէտև օրինականօրէն ենթակայ էր սուլթանին և օսմանեան շերիաթական և աւանդական և սովորութային օրէնքներուն: Անդամ մը հաստատուելէ ետք իրեն սահմանուած սանճադէն ներս՝ սանճադուէլը կը քամէր տնտեսական բոլոր պարիսրները աուեալ շրջանին, զործ մը, որուն համար օսմանեան վարչութիւնն ստեղծած էր վերին իշխանաւորին ենթակայ բազմաթիւ պալատներ և ստիկանութիւն և մասամբ նոցին: Տես՝ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu**, III, Istanbul, 1972, ss. 119-121: *ասիէ ետք* կը նշուի որպէս Բաքալին, Գ.: Պետրիսիանու, Ա., էջ 66-67, 68, 73, 77, 79, 85-92, 94, 97, 104, 111, 135-136, 139, 141, 144, 148-149, 156-157, 160: Պետրիսիանու, Բ., էջ 180, 197-198, 217-219, Պարքան, էջ 33, 67, 113, 124, 174, 180, 199, 244, 265, 274, 287: Քրիդի, էջ 97:

34. Այսինքն՝ հարկերուն և տուրքերուն շափը որոշուելէ ետք,

35. Թրքերէն սու կամ սիւ՝ զօրք, ջուր, և պաշ՝ զլուխ բառերէն կազմուած սուպաշըն զլխաւոր պաշտօնատարներէն էր Օսմանեան կայսրութեան սկզբնական շրջանին և անմիջական փոխանորդն էր սանճադպէտիին: Եթէ սկիզբները անիկա կը հսկէր ջուրի և ոռոգման ընդհանուր և հիմնական զործին՝ հետապային, սակայն, բազմացան իր պարտականութիւնները, որոնց շնորհիւ անիկա եղաւ ստիկանապետ, իր շրջանէն ներս կարգ ու կանոնի պատասխանատու, օրէնքի լրիւ զործադրութեան հսկող մարդ, հանքերու վերահացու, և ետապօշրներու օժանդակ: Իրեն վստահուած զործերը լաւադոյնս կատարել կարենալու համար և մանաւանդ դանձելու համար իրեն իրաւունք սահմանուած դանձազան հարկերը, անիկա ճորպէս փաշա մի շրջեր, երեսուն, քառասուն ետասխոյժ: Աւելին՝ անիկա իրեն ենթակայ ունէր բազմաթիւ հետեւակ և ձիաւոր զինուորներ: Սուպաշըն իրեն համար դանձած դումարն էր սուպաշըրը, որ եթէ սկզբնական շրջանին պատահական էր՝ հետապային վերածուեցաւ կանոնաւոր հարկի և դանձուեցաւ քիչ մը ամէն բանէ: Փոփոխական էր քանակով ըստ տեղի ու ժամանակի, և մանաւանդ՝ անձի, ու կը դանձուէր դրամով և մթերքով՝ նայած պայմաններուն: Տես՝ Թուրքալիամ, Ա., էջ 379: Յ. ձ. Սիրուհի, Պոլիս և իր Ինքը, Ա., Պէյրութ, 1965, էջ 487-488: Պետրիսիանու, Ա., էջ 71, 75, 79, 86, 90, 94, 97, 102, 122, 131, 138, 144, 156, 163, 170: Պետրիսիանու, Բ., 133, 134, 138-140, 218, 221, 255-256: Պարքան, էջ 43, 113, 116, 197: Բաքալին, Գ., էջ 259-260:

36. Թրքերէն ետքը՝ զիր բառէն յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ քարտուղարութիւն, բայց որպէս հարկ ունի ճարտուղարութեան համարժի բովանդակութիւն: Անիկա դումար մըն էր, որ ընդհանրապէս կը դանձուէր քարտուղարութեան կողմէ՝ երբ կատարուէր որեւէ ձեւի պետական արձանագրութիւն: Հետապային հարկն ստացաւ կանոնաւոր ու տարեկան մնայուն հարկի նկարագիր, և ընդդրկեց ոչ միայն պետական արձանագրութիւնները՝ այլ նա-

և ևս առեւտուրն ընդհանրապէս: Հետաքրքրական է, սակայն, որ Եղզընը կը դանձուէր նաև Հայ եկեղեցիին կողմէ տրուող վկայագիրներու արձանագրութեան համար: Եղզընը փոփոխական էր քանակով և բովանդակութեամբ՝ ըստ վայրի, ժամանակի և դանձիչի: Տես՝ Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի, Պոլիս, 1900, էջ 197-198: Պարբան, էջ 113-114, 116: Պելտիսիանու, Ա., էջ 98-99, 102, 150, 168, Պելտիսիանու, Բ., էջ 114, 147:

37. Պարսկերէն խորման՝ կալ, և Թրքերէն ազլէ, դրամ բառերէն կազմուած Հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ կալի դրամ, կալի հարկ, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապօրինի կերպով կը դանձուէր աւտատիրոջ կողմէ հողագործի բերքի կալերէն, և անկախ՝ վճարուող տասանորդէն: Կը դանձուէր երկրագործական արտադրութեամբ կամ դրամով, թէպէտև մերթ իշխանութիւնները կը փորձէին արդեւիք հանդիսանալ անոր դանձումին՝ առարկելով թէ անիկա որպէս հարկ արձանագրուած չէր հարկացուցակներուն մէջ: Տես՝ Պարբան, էջ 113, 116: Պելտիսիանու, Բ., 292:

38. Թրքերէն դըլ՝ ձմեռ, և ևս կարող կամ ևս կարող՝ պաշար բառերէն կազմուած Հարկային տարազ մը, որ կը նշանակէ ձմեռնային պաշար: Այսպէս կը կոչուէր ապօրինի այն հարկը, զոր ամէն տարի աշնան, բերքի ժամանակ, Մալաթիոյ դիւղերէն կը դանձէին սանճազայէրները և սիփահէները իրենց ներկայացուցիչներուն միջոցով՝ դանազան Հարկեր դանձնելէ ետք: Հարկը կը բազմանար ցորենի և դարբի որոշ չափէ մը, մէկ աշխարհ, մեղրի և իւղի որոշ քանակէ մը, թաղիք ունեցող վայրերէն՝ մէկ կտոր թաղիքէ, յարդէ, դարմանէ, ածուխէ և փայտէ: Տես՝ Պարբան, էջ 116:

39. Թրքերէն էքինլու՝ ցանքի համար կամ մշակելի հող ունեցող, և բննաք՝ մշակ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ մը, որ պարզօրէն կը նշանակէ անձնանապէս մշակելի հող ունեցող դիւղացի. արդէն վաւերագիրներն ալ այսպէս կը բացատրեն տարազը: Ըստ Մաֆրաստեանի և Զուլալեանի՝ Հայերէն է բննաքը և յառաջացած բնակիլ բառէն, թէպէտև Պարբան կը խոստովանի թէ կարող չէ ստուգելու պատկանելիութիւնը այս բառին: Ինչ որ ալ ըլլայ՝ բացատրութիւնն անոր՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բայաները բաժնուած էին երկու դասի, որոնցմէ առաջինը՝ էքինլու բննաքը՝ հարկ կը վճարէր իր ունեցած լրիւ կամ կէս չիֆթի վրայ, մինչ երկրորդը՝ ճապա բննաքը՝ հարկ կը վճարէր իր չունեցած հողին վրայ. այդ վերջին հարկը կը կոչուէր բեսմ-ի ճապա բննաք: Տես՝ Կաֆուս, էջ 130: Պարբան, էջ 2, 33, 34, 63, 66, 76, 116, 538:

40. Տարածութեան Թրքական չափ մը, որ ունէր քառասունական քայլ լայնք ու երկարութիւն. Տես՝ Կաֆուս, էջ 131. Diran Kélékian, **Dictionnaire Turc-Français**, Constantinople, 1911, p. 593. *ասիկէ ետք կը նշուի որպէս Գէլէքեան:*

41. Արաբերէն ստեթ՝ սովորութիւն, և աղնեմ՝ ոչխարներ բառերէն կազմուած Հարկային այս տարազը բառացի պիտի նշանակէր ոչխարներու սովորութիւն: Սակայն Թրքերէնի մէջ ստեթ ստացած է կանոն և օրէնք իմաստներն ալ. առ այդ՝ տարազը կը ստանայ ոչխարներու կանոն բովանդակութիւնը: Ըստ կանոնագրու-

Թիւններու՝ հարկը կը դանձուէր մանր եղջերաւոր կենդանիներէն՝ առանց նկատի առնելու ոչխարն ու գառնուկը, կամ այծն ու ուլիկը։ Ինանի համաձայն՝ եղան շըրջաններ, երբ այս անունով կոչուեցան այն հարկերը, որոնք կը դանձուէին խոզէն, ձիէն, եղէն, ցուլէն, դոմէլէն, ջորիէն, էջէն, և նոյնանման այլ կենդանիներէն նաև։ Ոչխարարուծութեան տարեկան այս հարկն ընդհանրապէս կը դանձուէր կենդանիներու ծնելէն ետք այն բոլորէն, որոնք կը զրաղէին ոչխարարուծութեամբ կամ ոչխար կը պահէին նոյնիսկ իրենց առօրեայ օգտագործումին համար։ Հարկը կը վճարէին նաև կրօնական հաստատութիւնները, թէպէտև կային շրջաններ և մարզեր, որոնք հարկազերծ էին կացուցուած սուլթանական բարձրագոյն հրամանագիրով։ Հարկը կը դանձուէր առանց նկատի առնելու ցեղային կամ կրօնական պատկանելութիւնը հարկատուին, և կը դանձուէր դրամով, բնածիրքով կամ կենդանիով՝ պետութեան և մերթ աւատատիրոջ հաշուին։ Փոփոխական էր ըստ վայրի, ժամանակի, դանձիչի և հարկատուի կրօնական պատկանելութեան։ Կը դանձուէր ամենայն խստութեամբ, որովհետև անիկա կը կազմէր նկատառելի մէկ մասը դանձողին տարեկան եկամուտին։ Տես՝ Թուրքական, Բ., էջ 230, 240, 262, 295։ Ա-Դօ, էջ 290-292։ Ջամբո, էջ 130, 227։ Գարեգին Պատմիչեան, Հարկերը Տանկաստանում, «Մուրեմ» ԺԱ. տարի թիւ 1, Թիֆլիս, Յունուար, 1899, էջ 87. սակէ ետք կը նշուի որպէս Հարկեր։ Ս. Ա. Համբարեան, Ազգաբայիմ Յարաբարութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում, 1854-1914, Երևան, 1965, էջ 105, 109։ Պարթան, էջ 45, 54, 56, 71, 116, 143, 144, 153, 156, 158, 166, 169-172, 181, 190, 198, 199, 201, 206, 207, 216, 239, 280, 289, 301, 313, 320, 323, 325, 333, 338։ Պելտիսիանու, Բ., էջ 152, 194, 202, 207, 217, 219, 275, 300-301։ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanlı tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu**, I, Istanbul, 1971, s. 20-21.

42. Թրքերէն չուպուք՝ ծխամորճ, և ազէ՝ դրամ բառերէն կազմուած այս տարազը բառացի կը նշանակէ ծխամորճի դրամ, մինչդեռ որպէս հարկային տարազ՝ անիկա ստացած է ծխախոտի դրամի բովանդակութիւն։ Ապօրինի հարկ մըն էր անիկա Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, զոր իրենց համար կը դանձէին մեզղուֆչիները՝ առեթի-ի աղնեմի դանձիչները, որպէս լրացուցիչ հարկ, դրամով կամ ոչխարով։ Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ անիկա մէկէ աւելի անգամներ արգելուեցաւ որպէս ապօրինութիւն, և, սակայն, հակառակ անոր վրայ դրուած յաճախակի արգելքներուն՝ անիկա շարունակեցաւ դանձուիլ։ Տես Պարթան, էջ 114, 116, 129, 198։

43. Աբարերէն բեամ՝ հարկ, և զաֆիր՝ փեթակ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը իրականութեան մէջ կը վերաբերի մեզղուարուծութեան։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հարկը կը դանձուէր կամ ըստ փեթակի և կամ ալ ըստ արտադրուած մեղրի։ Այդ վերջին պարագային՝ դանձուած հարկը արտադրութեան տասանորդն էր։ Կը դանձուէր դրամով կամ արտադրութեամբ և փոփոխական էր ըստ տեղի և ժամանակի։ Գանձումի տասանորդային դրութիւնը կը զործածուէր միայն այն առեւ երբ փեթակներուն թիւը ըլլար տասէն աւելի։ Տես՝ Բաքալին, Գ., էջ 30։ Պարթան, էջ 51, 54, 68, 112-113, 116, 198, 239, 240, 316, 322, 338, 354, 399։

Պետխտանու, Բ., էջ 194, 201, 207, 307. Ինան, էջ 48:

44. Արարերէն բեամ՝ տուրք, հարկ, եւ պարսկերէն ասիալ՝ ջրաղաց բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կ'ընդգրկէր ոչ միայն ջրաղացները՝ այլ նաեւ Հողմաղացները, բրինձի տինդերը եւ ձիթհանները: Հոն, ուր այս բոլորը կ'աշխատէին ամբողջ տարին՝ հարկը կը դանձուէր լրիւ, վեց ամիս աշխատողներէն՝ հարկին կէսը, իսկ կային նաեւ շրջաններ՝ ուր դանձումը կը կատարուէր ամսականի դրութեամբ: Հարկը կրնար դանձուիլ դրամով կամ հացահատիկով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր հարկը կը դանձուէր լրիկ աւատատիրոջ կողմէ, մինչդեռ կային նաեւ այլ վայրեր, ուր կատարուած դանձումը կը բաժնուէր վազֆին, աւատատիրոջ եւ պետութեան միջեւ: Տես՝ Ինան, էջ 48: Բաբային, Գ., էջ 29. Պետխտանու, Բ., էջ 186, 198, 201, 214, 215, 223, 275, 276: Պարքան, էջ 6, 11, 31, 47, 50, 67-68, 111, 113, 116, 129, 134, 150, 158, 165, 168, 170, 172, 176, 181, 193, 196, 198, 201, 216, 253, 269, 276, 285, 290, 302, 314, 329, 343, 391, 399:

45. Պարսկերէն պատ՝ Հով, եւ արարերէն հաուա՝ օդ, մթնոլորտ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը օսմաներէնի մէջ ստացեր էր ձրի, անվճար իմաստները: Սահայն, որպէս հարկային տարազ՝ անիկա ընդհանուր անունն էր կարգ մը հիմնական կերպով ապօրինի հարկերու եւ դանձումներու, զորոնք մերթ կը դանձէին սփահահներն ու մերթ նաեւ՝ սփահահներն ու սանճագոյէյիները ընկերովի՝ որպէս լրացուցիչ իրենց տարեկան եկամուտներուն: Սկզբնական շրջանին՝ պատահական եղող զանազան այս հարկերէն ոմանք ժամանակի ընթացքին վերածուեցան տարեկան մնայուն հարկի: Նոյն ձևով ստեղծուեցաւ մնայուն դրութիւնը պատի հավայի, որ Հիմա կը բազկանար զանազան տուղանքներէ, ճիւղում վէ ճինայէթէն, բեամ-ի արուսէն, չիֆթիլք Թափուսուէն, էվ երի Թափուսուէն, դըլըզ Թիւթիւն բեամիէն, սպանութեան, կազ ու կուրի, դողութեան, կաւատութեան, պոռնկութեան, բոնարաուումի, շնութեան, դինովութեան եւ նոյնանման այլ աբարքներու համար դանձուող տուղանքներէն եւ հարկերէն: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ դանձիչի, ու կը հաւաքուէր ամենայն խտութեամբ՝ պատճառ դառնալով կեղեքումի եւ բոնութեան: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամէն մարդ ենթակայ էր պատի հավայի, սահայն կային կարգ մը վայրեր, որոնց բնակիչները հարկազերծ էին: Տես Թուրքալիամ Բ., էջ 297-298: Պետխտանու, Բ., էջ 153, 210, 282, 283, 288: Պարքան, էջ 14, 33, 36, 52, 71, 72, 86, 110-111, 117, 129, 135, 136, 143, 190, 208-209, 216, 226, 232, 234, 236, 245, 247, 263, 271, 274, 311, 317, 331-333, 338, 339, 352, 354:

46. Արարերէն ճուրմ՝ յանցանք, ոճիր, եւ ճնէյթ՝ յանցանք, ոճիր բառերէն կազմուած այս տարազը Օսմանեան Կայսրութեան հարկային դրութեան մէջ ստացած էր յանցագործութեան, օրինազանցութեան եւ ոճիրի համար դանձուող տուղանքի իմաստ: Պատի հավայի կարգէն եղող այս եկամուտը կը դանձուէր իշխանութիւններուն, աւատատիրութեան եւ վազֆներուն կողմէ, ամէն անգամ երբ կատարուէր օրէնքի, սովորութեան եւ բարոյականի որեւէ խախտում: Երկար էր շարքը ոճիր-

ներուն, արկածներուն, սպօրինութիւններուն եւ տուգանելի բարոյական արարքներուն, նոյնքան նաեւ անօրինակ տուգանքներուն եւ դանձուքներուն զանազանութիւնը, որ կը սկսէր նուազագոյն սաստէն հասնելու համար անդամահատումի եւ մահապատիժի, միայն թէ նոյն արարքին համար, ըստ կանոնադրութիւններու եւ սովորական փաստաթուղթերու, վայրէ մը մէջ կարելի էր կատարել նրխական հատուցում, մինչ այլ տեղ՝ զայն վճարել կենքով: Բայց ընդհանրապէս խորականութեան վրայ հիմնուած էր ճիւղում մէջ ճիւղայէթը եւ այդ իսկ պատճառով յաճախ տեղի կու տար զանդաններու, որոնք անլսելի կը մնային պատկան իշխանութիւններուն կողմէ: Տես՝ Ատեմագրութիւն Ազգային Ժողովոյ, 1871, էջ 473: Մերոպ Արքեպս. Նշանեան [խմբ.], Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրնեանի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 47, 211, 549: Henry Richard, **Papers on Eastern Question**, No 1, **Evidence of Turkish Misrule**, Westminster, n. d. p. 35 Բաբային, Ա., էջ 318: Պարբան, էջ 71, 103, 108, 124-128, 136, 191, 200, 201, 325, 388, 552: Պելտիսիանու, Ա., էջ 94, 136, 167: Պելտիսիանու, Բ., էջ 201, 202, 207, 288:

47. Պարբան, էջ 115-117:

48. Ըստ Պարբանի պրոպոսիւցիաներուն՝ այս կանոնադիրը պէտք է որ գրուած ըլլայ 1500 թուականէն առաջ: Տես՝ Պարբան, էջ 39-40:

49. Հոս թարգմանութեան մէջ զանց առնուած են կանոնադրութեան առաջին չորս սողերը, ուր օրուան սուլթանը, ըստ օսմանեան թղթակցութեան եւ հրովարտակներու սովորութեան՝ մեծամտութեամբ եւ զարդարուն ոճով մը կը խօսի ինքն իր մասին:

50. Սուլթանին վստահելին, որուն յանձնուած էին հսկողութիւնը եւ կանոնաւոր ընթացքը հանքերուն, փողերանոցներուն, մաքսատուններուն, քաղաքներուն եւ շահագործումի համար ուրիշներուն տրուած հողին ու դաշտին: Անիկա էր նաև այն վերին իշխանաւորը, որ կը դանձէր պետութեան հասնելիք դումարները եւ հարկերը: Աւելին՝ անոր իշխանութեան մէջ կ'իյնար տուգանքի կամ պատիժի ենթարկել իրեն ենթակայ եղող շրջանին մէջ կատարուող օրինազանցութիւնները: Տես՝ Բաբային, Ա., էջ 525-526: Պելտիսիանու, Ա., էջ 161, 162: Պելտիսիանու, Բ., էջ 127-131: Պարբան, էջ 91-95, 97, 99, 101-105, 108, 133, 140-142, 180, 193, 199, 205, 211, 215, 228, 230, 288, 322, 325, 361, 364, 366-370, 381, 383, 385, 401:

51. Մահմետական աստուածաբան եւ օրէնսդէտ: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 857:

52. Բառացի կը նշանակէ մեր տէրը, որ, սակայն, արարերէնի՝ ինչպէս նաև օսմաներէնի մէջ վերածուած է կրօնական բարձր տիպոսի մը, որ կը տրուի մահմետական հռչակաւոր կրօնաւորներու: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 1248:

53. Հարկային տարազը կազմուած է արարերէն ըստ՝ հարկ, տուրք, էմիր՝ իշխան, եւ պարսկերէն այ՝ ջուր բառերէն, եւ կը նշանակէ ջուրի պատասխանատուին վճարուող հարկ: Իրականութեան մէջ՝ ջուրի օգտագործումին համար վճարուող հարկն էր անիկա, զոր կը դանձէր մարդի մը, շրջանի մը, գրեզի մը կամ նոյնիսկ նահանգի մը աւատատէրը միւլթալիներու ձեռքով: Ընդհանրապէս, սակայն, մի-

րտպները՝ ջրաբաշխութեան պատասխանատու եղողնեւ ը՛ այդ իրաւունքը կը զօր-
ցընէին իշխանութիւններէն որպէս մուղաթաս՝ կանխիկ վճարելով որոշ դումար
մը, որմէ ետք միւթեվելլիները կ'անցնէին զործի եւ ջուրի օդադործումը արտօ-
նելու համար տուեալ շրջանի մը կամ դիւղի մը մարդերուն՝ կը պահանջէին հար-
կը: Այդ վերջինը, սակայն, միշտ ալ կ'արձանագրէր որոշ յաւելում, հակառակ որ
միւթեվելլիներն ընտրուած էին շրջանին կամ դիւղին իսկ բնակիչներուն կողմէ:
Նոյնհետայն մեծ դեր կը խաղային յաւելեալ դումարներն ու կաշառքները՝ ժամա-
նակին ջրեւ կարենալու համար պարտէզն ու այգին, դաշտն ու ցանքը, այլապէս
փճացումն էր անոնց բախտը: Ըստ կանոնադրութիւններու եւ վաւերագիրներու
տուեալներուն՝ կատարուող բռնութիւններն ու կեղեքումները զուտ կը բանային
զանդատելու, որոնք, սակայն, ոչ մէկ ձեւով կարող էին բաճակալու խոշորութիւն-
ները: Հետաքրքրական է, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը շրջան-
ներ, որոնք զերծ էին այս հարկէն: Տես՝ Պարքան, էջ 41, 42, 46, 113: Բաքային,
Բ., էջ 542-543:

54. Արարերէն բեւմ՝ հարկ, տուրք, թահուն՝ աղօրթք, եւ պարսկերէն խանէ՛
տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որուն կը հանդի-
պինք միայն մէկ անգամ՝ Պարքանի հրատարակած կանոնադրութիւններուն մէջ:
Անիկա անմիջապէս դրացին է բեւմ-ի ասիպին, բեւմ-ի տէլրմենին, բեւմ-ի տին-
դին, եւ բեւմ-ի պեղիրխանէին, եւ զուցէ ունի նաեւ անոնց քանակը որպէս տարե-
կան վճարում. սակայն, ըստ Պարքանի տուած վաւերագիրին՝ այս հարկը կրնար
ըլլալ մերթ մուղաթաս եւ վճարուիլ կանխիկ, միանուազ եւ որոշ դումարով մը,
իրականութիւն մը՝ զոր արդիւած էին կարգ մը սուլթաններ: Տես՝ Պարքան, էջ 41:

55. Արարերէն բեւմ՝ հարկ, տուրք, պեղիր՝ կուտ, սերմ, եւ պարսկերէն
խանէ՛ տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած հարկային այս տարազն Օս-
մանեան Կայսրութեան մէջ զղեցած էր բովանդակութիւնը ձիթհանի հարկին: Կը
դանձուէր ձիթհաններէն եւ շուշմայէն իւղ քամող հնձաններէն: Փոփոխական էր քա-
նակով ըստ վայրի եւ ժամանակի, ու կը դանձուէր ոչ միայն դրամով, այլ նաեւ
արտադրութեամբ: Ըստ կանոնադրութիւններու եւ աղբիւրներու՝ ոչ մէկ ձիթհան
կամ հնձան հարկագրեծ կացուցուած էր, սակայն, վաւերագիրներ կը խօսին կարգ
մը հարկագրեծուած կրօնական հաստատութիւններու մասին: Տես՝ Յ. Փափագեան,
Վաղարշապատ Գիւղի 1725 եւ 1728 թթ. Թուրքական Հարկացուցակները, «Բանբեր
Մատենադարանի», թիւ 5, Երևան, 1960, էջ 441. ասիէ ետք կը նշուի որպէս Վա-
ղարշապատ: Պելտիսիանու, Ա., էջ 125: Պարքան, էջ 47, 57, 68, 329:

56. Յողնակին է արարերէն մաղթու՝ որոշուած, կտրուած բառին, որ օսմա-
ներէնի մէջ զղեցած է հողային հարկի իմաստ: Միանուազ վճարուող դումար մըն
էր մուղաթասն, որ մերթ կը փոխարինէր աշարը, մերթ պետելի էօշիւրը: Սակայն
Օսմանեան Կայսրութեան մէջ զայն կը վճարէին նաեւ անհատ մարդեր՝ ստանալու
համար տնօրինութիւնը եկամտաբեր կալուածի մը կամ հողի մը, կամ ալ տիրանա-
լու համար կրօնական կամ այլ ձեւի պաշտօնի մը: Կարգ մը պարագաներու՝ յստակ
էր քանակը վճարումին, սակայն յաճախ փոփոխական էր անիկա, երբ պիտի դանձը-

ւէր կեղեցիներէն, վանքերէն, Հանք-ըջն, Վարդններէն, դինիի արտադրութեան արտօնութեան, կիրի հողերէն, ձկնարաններէն, և այլն, և կախում ունէր օրուան իշխանաւորին կամքէն ու քմայքէն: Ընդհանրապէս Հարկերու դանձումին իրաւունքը մուգաթաալով և կանխիկ՝ կը վաճառուէր միւլթեղիմներուն: Տես՝ Թ. Փափազեան, Մատեմատարամի Պարսկական Վաւերագրերը, Ա., Հրովարտակմեր, պրակ, 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 325: ասկէ ետք կը նշուի որպէս Հրովարտակմեր, Բ.: Զամրո, էջ 130: Թուրքական, Բ., էջ 294: Քէլէկեան, էջ 1206: Բաքալին, Բ., էջ 579: Պարքան, էջ 25, 42, 44, 80, 93, 94, 96, 100, 102, 112, 254, 305, 330, 333, 335-336, 390:

57. Արարերէն բուսում՝ Հարկեր, և ըէայա՝ բայաներ բառերէն կազմուած Հարկային այս տարազը կ'ընդգրկէր այն բոլոր Հարկերը, զորոնք ոչ-մասնատակաները կը վճարէին պետութեան և աւատական իշխանութիւններու Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Եւ որովհետեւ կայսրութեան ամբողջ տարածքին վրայ փոփոխական էին այդ Հարկերը և ոչ նոյնաման՝ տեղի կու տային անխորժ զէպքերու և մերթ նաեւ դանդաղաներու: Տես՝ Բաքալին, Գ., էջ 64: Պարքան, էջ 37, 51, 81, 279, 296, 331:

58. Արարերէն աուարիտ՝ պատահարներ, արկածներ, աշխատաժամ, արգելք, իսպա բառն է, որ օսմաներէնի մէջ զղեցած է իմաստները լոկ արկած և զժախտութիւն բառերուն: Բայց որպէս Հարկային տարազ, անիկա ընդհանուր վերադիր մըն էր լոկ, որուն ներքեւ կ'իյնար երկար շարք մը սովորութային Հարկերու: Ըսկըրնական շրջանի այս բովանդակութիւնը, սակայն, փոփոխեցաւ ժամանակի ընթացքին: Նախապէս պատահական եղող աւարիտը վերջապէս վերածուեցաւ մնայուն ու պարտադիր Հարկի մը, որ եթէ անցեալին կը դանձուէր արտակարգ զէպքերու և պատահարներու պարագային՝ Հիմա սկսաւ դանձուիլ տարեկան զբուժեամբ: Անիկա կը դանձուէր մերթ պարտադիր և անվճար աշխատանքով, և մերթ մթերային և դրամական վճարումով: Կը դանձուէր պետութեան կողմէ: Չայն կը դանձէին նաեւ քերտ ցեղապետները: Ունէր իր բազմաթիւ տարատեսակները, որոնք, ըստ վաւերագրիներու տուեալներուն, յաճախ կը դանձուէին նոյն տարուան իսկ ընթացքին: Այս իսկ պատճառով շատ ծանր կը կշռէին բայաներուն անտեսականին վրայ: Տես՝ Հրովարտակմեր, Ա., էջ 44, 105, 108: Թուրքական, Բ., էջ 295: Ա. Սաֆրաստեան [Թրք.], Թուրքական Ազբիւրմեր, Գ., Երևան, 1972, էջ 49: ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Գ.: Սիրուհի, էջ 283: Բաքալին, Ա., էջ 113-114: Պարքան, էջ 18, 20, 41, 45, 47, 50, 54-56, 72, 85, 109, 191, 202, 205, 219, 227, 228, 234, 235, 237, 238, 246, 249, 250, 260, 263, 270, 275-277, 280, 281, 288, 296, 304, 307, 325, 331, 333, 395, 398, 400: Պելտիսիանու, Ա., էջ 137: Պելտիսիանու, Բ., էջ 275, 292:

59. Ըսեւ կ'ուղուի՝ իսթուն Սարայը զիւղին մէջ կիսարբութեամբ հող մը-շակողներն ալ:

60. Արարերէն բեւմ՝ Հարկ, տուրք, սպսուն՝ օճառ, և պարսկերէն խանէ՝ տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած Հարկային տարազ մըն է բեւմ-ի սա-

պունխանէն: Սա այլ բան չէր կէս ոչ տարեկան որոշ այն դուժարը, որ կը դանձուէր օճառի գործարաններէն. առ այդ՝ բովանդակութեամբ կը հաստատէր մուգաթտային: Ստեփան անիկա կը դանձուէր նոյնիսկ երբ օճառի գործարան մը չկար շրջանին մէջ: Այդ պարագային հարկը կը դանձուէր ընտանիքներէն՝ տարեկան դրութեամբ: Բայց այդ վերջինը, ինչպէս ցոյց կու տան վաւերադիրները, վերջուեցաւ որպէս ապօրինութիւն եւ բռնացում ժողովուրդին վրայ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ պետութիւնը մրցակից էր օճառի գործարանատէրերուն եւ ունէր իր իսկ գործարանները: Տես՝ Պելախիանու, Բ., էջ 142: Պարքան, էջ 41, 214:

61. Արարիւնքն բեամ՝ հարկ, տուրք, եւ թրքերէն օթլադ՝ արօտավայր բառերէն կազմուած հարկային տարադ, որ բառացի կը նշանակէ արօտավայրի հարկ: Արօտավայրային հարկ մըն էր, զոր կը վճարէին խաշնարածները աւատատիրոջ, որուն չիմանական եկամուտներէն մէկը կը կազմէր անիկա: Հարկը կը դանձուէր տարին մէկ անգամ եւ շատ խիստ կերպով: Ոչ մէկ խաշնարած աղատ էր այս հարկէն, բացի միայն այն պարագայէն՝ երբ արօտավայրը կը պատկանէր զիւղին, եւ հանրային սեփականութիւն էր: Հարկը կը վճարուէր նոյնիսկ այն պարագային՝ երբ արօտավայրը պետական էր: Հարկն ունէր բազմաթիւ տարատեսակներ: Տես՝ Բաքալին, Բ., էջ 745: Պելախիանու, Բ., էջ 201, 207, 210, 208: Պարքան, էջ 12, 34, 52, 82, 146, 168, 233, 274, 290, 301, 305, 308, 310, 313, 322, 323, 328, 333, 338, 342, 345:

62. Արարիւնքն ամիլ՝ գործաւոր բառէն յառաջացած այս տարադը Օսմանեան կայսրութեան մէջ ստացած էր կայսերական վարչամեքենային մէջ կեդրոնական դիրք ունեցող պաշտօնակալի իմաստ: Արգարեւ՝ որոշ շրջանի մը կամ նահանգի մը հողային կամ այլ ձեւի հարկերու դանձիւք, հանքերու եւ հանքավայրերու պատասխանատուն եւ պետական կալուածներու տնօրէնն էր անիկա, պաշտօններ՝ այս բոլորը, զորոնք որոշ շրջանի մը համար կապալով կը վերցնէր ամիլը: Ըստ կանոնադիրներու եւ վաւերաթուղթերու տուեալներուն՝ սուլթանին վստահելին էր անիկա, եւ խտտի կը հրահանգուէր բայաներուն, ժողովուրդին եւ պետական ու վարչական այլ պաշտօնականներուն լրիւ գործակցութիւն ունենալ անոր հետ եւ ամբողջական նշուիրում ցուցարբել անոր: Աւելին՝ անոր իրաւունք կը տրուէր օրէնքը պարտադրել եւ գործադրել իրեն ենթակայ շրջանին մէջ: Այսքան իշխանութիւն եւ իրաւունք ըստանալէ ետք՝ յստակ էր որ ունէ ամիլ ոտնձգութիւն պիտի կատարէր եւ միջամբտէր այլ ամիլներու գործերուն, առաւել՝ պիտի դիմէր ապօրինութիւններու, կեցեքուսի եւ բռնութիւններու: Այդ վերջին պարագային՝ պաշտօն կը տրուէր սանճադպէսներուն եւ դատաւորներուն տնօրինել պարտն ու պատշաճը, պաշտպանել սուլթանին իրաւունքները, եւ սպահովել այդ վերջինին եկամուտները: Մինչդեռ, ինչպէս ցոյց կու տան կանոնադրութիւնները՝ ամիլի մը եկամուտները կրնային բազմապէս հանքավայրերէն դանձուելիք հարկերէն, իրեն ենթակայ շրջանի զանազան հարկերէն եւ տուրքերէն, եւ նոյն շրջանի տուղանքներէն, ժառանգական հարցերէն իրեն բաժին ինկած եկամուտներէն եւ պատահական դանձումներէն: Տես՝ Պելախիանու, Ա., էջ 65-68, 71, 73-76, 80, 82, 85, 86, 90, 93, 97, 100, 102-103, 105, 107-

112, 115-116, 120, 122-123, 131, 133-136, 142-143, 147, 153, 159: *Պետրոսյան*, Բ., էջ 145-153, 183-184, 194, 201, 206-207, 209, 215, 217, 220, 226-227, 230-231, 255-256, 259-261: *Պարթևյան*, էջ 10, 22-23, 42, 44, 47, 51, 53, 61, 71, 91, 94-95, 99, 101-103, 107-108, 112, 134, 147, 167, 214, 223-224, 236, 240, 252, 340, 354, 366-367, 370-372, 397:

63. *Պարթևյան*, էջ 40-41:

64. Արարելիքն ընդհանուր, տուրք, եւ պարսկերէն չիֆթ զոյդ, լուծ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ լուծի հարկ: Իրականութեան մէջ անիկա ցանքատարածութենէ զանձուող հարկ մըն էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ու կը զանձուէր հող մշակող բոլոր գիւղացիներէն: Ըստ կանոնադրութիւններու՝ զայն կը վճարէին մասնատականն ու ոչ-մասնատականը, թէպէտեւ, օրինականօրէն, պէտք էր որ զանձուէր լոկ մասնատականէն, որ չիֆթիք մը ունէր: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, ու կը վճարուէր հողատիրոջ՝ ընդհանրապէս Մարտին: Երբ ցանուած արտն ունէր լրիւ չիֆթի տարածութիւն՝ զանձուող հարկը կը նոր կոչուի ընդհանուր թամ-ի թամ, իսկ երբ կէս էր անիկա՝ հարկն ալ կէս ըլլալուն՝ կը կոչուէր ընդհանուր նիմ: Հարկի զանձումը տեղի կ'ունենար բանութեամբ, որուն կ'ընկերանային նաև զանազան ապօրինութիւններ: Տես՝ Հայկ Ղազարեան, Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Քաղաքական կացութիւնը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 105: Պաշտօնական Տեղեկագիր, «Երօշակ», ԺԱ., 1 (112), Յունուար, 1901, էջ 25. *ասիէ ետք կը նշուի որպէս «Պաշտօնական»*: *Պետրոսյան*, Բ., էջ 291: *Պարթևյան*, էջ 2, 19, 30, 63, 105, 114, 128, 145, 165, 188, 216, 237, 264, 289, 327, 338:

65. Մոնղոլերէն թենկէ բառը, որ մուտք դործեր է օսմաներէնին մէջ. դրամական միւսեր մըն է՝ երկու ազէի արժէքով: Տես՝ *Պարթևյան*, էջ 148-153, 156, 159, 167, 169-171:

66. Արարելիքն ընդհանուր, տուրք, եւ պարսկերէն շահնա՝ հարկահան, ուստիկանապետ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ հարկահանի տուրք: Ինչպէս կը ճշդէ Փափազեան՝ շահնաբու ուստին զանձուող հարկն էր անիկա Օսմանեան կայսրութեան մէջ եւ կը զանձուէր կալի առեն, դրամով կամ հողային արտադրութեամբ, եւ յաճախ՝ ըստ քրտական սովորութեան: Սա կը նշանակէ, թէ ընդհանրապէս քերտերն էին որ կը զանձէին զայն ապօրինի կերպով, թէպէտեւ կանոնադրութիւնները միշտ ալ կը յիշէին անոր արգիլուած ըլլալը: Տես՝ Լէօ, Երկրի ժողովածու, Գ., Հայոց Պատմութիւն, Ա., Երևան, 1969, էջ 487. *ասիէ ետք կը նշուի որպէս Հայոց, ԳԱ.*: *Պարթևյան*, էջ 151, 156, 167, 171, 176, 189:

67. Վաթսուն խուրճէ բաղկացած խոտի դէզ: Տես՝ *Պարթևյան*, էջ 168:

68. Թրքերէն օթլուզ կամ օթլըզ՝ արօտավայր եւ դարման բառէն յառաջացած հարկային տարազ, որ վաւերագրներու մէջ յաճախ կը յիշուի որպէս ընդհանուր օթլուզ ձեւով: Պարզօրէն կը նշանակէ դարմանի, խոտի հարկ, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը զանձուէր խոտէն, դարմանէն եւ մերթ նաև արօտավայրէն: Պար-

քաններու մէջ բաճ մըն էր անիկա, մինչ այլ վայրերու մէջ փոփոխական քանակով հարկ մը, որ հրեմն տասանորդ մըն էր լոկ: Ընդհանրապէս զայն կը վճարէին ամուսնացածները, մինչ անկէ զերծ էին կացուցուած ամուրիները, այրիները եւ մանուկները: Հարկը կը դանձուէր զբամով կամ արտադրութեամբ՝ խոտհարքի ժամանակ: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը շրջաններ, որոնք զերծ էին կացուցուած այս հարկէն: Տես՝ Պարքան, էջ 26, 61, 67, 99, 101, 107, 108, 113, 118, 145, 147, 149, 160, 162, 168, 233, 247, 269, 270, 274, 283, 293, 295, 302, 305, 309, 315, 317, 323, 325, 399: Պելտիսիանու, Բ., էջ 197, 201, 219, 298, 302:

69. Արարերէն զեֆեր՝ անհաւատ բառն է, որ օսմաներէնի մէջ եղած է զեֆեր կամ կեալուր բառը: Շերիաթական օրէնքով իսկ մահմետական ընկերութիւնը բաժնուած էր հիմնական երկու հատուածներու, մուսմիներու, որոնք հետեւորդներն էին Մեծ Մարգարէին, եւ կեալուրներու, որոնք ոչ-մահմետականներն էին: Աւաջինը կը յիշուէր նաեւ որպէս սուրի ժողովուրդ, իսկ երկրորդը՝ որպէս արօրի: Տես՝ Գրիգի, էջ 105-109. Wayne S. Vucinich, **The Ottoman Empire: Its Record and Legacy**, Princeton, New Jersey, 1965, pp. 63-66, սակէ ետք կը նշուի որպէս Վուսիներ:

70. Հոս վաւերագիրը բաց է ձգուած ձեռագրի անընթեռնելութեան պատճառով:

71. Տես՝ Ծանօթ. Թիւ 14:

72. Ըսել կ'ուզուի՝ դիւղարնակներէն:

73. Մէկ պաթմանը կը հաւասարէր 7.68 զկ.-ի. առ այդ՝ երեսուն պաթմանը կը հաւասարի $7.68 \times 32 = 245.76$ զկ.-ի:

74. Օսմաներէնի մէջ շիրան կը նշանակէ Թէ՛ խաղող եւ Թէ՛ ալ դինի:

75. Արարերէն բեամ՝ հարկ, տուրք եւ մեվաշի՝ արջառներ բաւերէն կազմուած հարկային տարազ մը, որուն վերջին բառը յողնակին է մեշիէթ բառին: Օսմաներէնի մէջ մեվաշին կը նշանակէ մասցու եւ կոտոշուար ընտանի կենդանիներ: Բեամ-ի մեվաշին արջառի հարկ մըն էր, որ, ըստ կարգ մը կանոնադրութիւններու, կը դանձուէր կողմէն, Թէպէտեւ կան այլ կանոնադրութիւններ ալ, որոնք կը նշեն անոր դանձումը ձիէն, ջորիէն, էջէն, եղէն, ցուլէն, զոմէջէն, եւ նոյնանման այլ կենդանիներէ: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի, կենդանիի եւ կենդանիի սեռի: Մերթ կը դանձուէր այս կենդանիներու առուծախէն ու կը վերածուէր լոկ բաճի: Տես՝ «Վաղաշապատ», էջ 441: Պարքան, էջ 145, 146, 150, 168, 172, 185, 194, 231, 257, 258, 348: Բաքալին, Գ., էջ 441: Պելտիսիանու, Բ., էջ 186, 188-189, 196, 208, 211, 214-215, 216, 220, 238, 240, 276:

76. Արարերէն բեամ՝ հարկ, եւ մերայի՝ արօտավայր բաւերէն կազմուած հարկային այս տարազը լոկ տարբեր մէկ ստորոգումն էր արօտավայրերէն դանձուող հարկին, որ Ծանօթ էր նաեւ որպէս բեամ-ի աղլլ, բեամ-ի օթլաղ, բեամ-ի եայլաղ, եւայլն: Բեամ-ի մերային փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, եւ կը դանձուէր անոր կողմէ, որուն որ անունին արձանագրուած էր արօտավայրը որպէս աւատ: Կարգ մը շրջաններու մէջ կը դանձուէր տասանորդի դը-

բութեամբ, մինչ ընդհանրապէս դանձումը կը կատարուէր ոչխարի թիւին համաձայն: Ոչ մէկ անասնապահ ազատ էր արօտավայրի այս հարկէն, բացի անոնցմէ՝ որոնք այս ուղղութեամբ իրենց ձեռքն ունէին սուլթանական հրովարտակ մը: Տես՝ Պարբան, էջ 146, 150, 168, 191, 254:

77. Արարերէն բեամ՝ հարկ, եւ ասել՝ մեղր բառերէն կազմուած այս հարկը կը դանձուէր արտադրուող մեղրէն. կը դանձուէր նաեւ շուկան վաճառուողէն. առաջին պարագային անիկա կը նոյնանար բեամ-ի քիւլարէին հետ, իսկ երկրորդին՝ բաճին: Տես՝ ծանօթ. թիւ 43: Տես նաեւ՝ Պարբան, էջ 25-26, 51, 146, 153, 158, 165, 168, 170, 181, 198, 346: Պելտիսիանու, Ա., էջ 122, 129: Պելտիսիանու, Բ., էջ 186, 188 194, 196, 201, 203, 207, 208, 211, 215, 221, 237, 240, 302: Ինան, էջ 48:

78. Արարերէն բեամ՝ հարկ, եւ արուս՝ հարս բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը, որ բառացի կը նշանակէ հարսնութեան հարկ, իրականութեան մէջ ամուսնութեան հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս, որուն ենթակայ էին բոլոր ամուսնացողները: Պատ-ի հավայի կարգէն տուրք մըն էր լոկ, զոր ընդհանրապէս կը վճարէր հարսնանալիք աղջկան հայրը իր սիփահիին կամ ավատատիրոջ, թէպէտեւ այրի կնոջ մը վերամուսնութեան պարագային՝ հարկը կը վճարուէր այն ավատատիրոջ՝ որուն ենթակայ էր ամուսնացող տղամարդը: Կարգ մը շրջաններու մէջ, սակայն, բեամ-ի արուսիէն եկամուտ արձանագրուած էր սուլթաններուն, խասերուն եւ սանճապէյիներուն, որոնց հետ երբեմն միասին կը դանձէին ավատատէրերը: Առկայ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ բեամ-ի արուսիէն կը դանձուէր ըստ աղջիկին չօրը ունեւորութեան եւ առ այդ՝ ժողովուրդը ենթարկուած էր որոշ դատարարութի մը, որուն համաձայն վճարումներն ունէին մէկը, երկու եւ չորսի համեմատութիւն: Պարականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր բեամ-ի արուսիէն: Ընդհանրապէս ոչ-մահմետականը կը վճարէր դրեթէ կէսը մահմետականին, այրի կինը՝ կէսը կոյս աղջիկին: Սակայն կանոնադրութիւնները կը յայտնեն, որ տարբեր էր դրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ուր այս հարկն անհամեմատօրէն աւելի ծանր էր քան որեւէ այլ տեղ, եւ կը վճարուէր ոչ միայն ավատատիրոջ՝ ինչպէս կը պահանջէր կանոնը, այլ նաեւ քիւրտ աղային՝ եթէ անկէ կար շրջանին մէջ, եւ հայ եկեղեցիին, որ երբեք չէր հրաժարեր իր իրաւունքներէն: Յաճախ կը դանձուէր կանոնադրութիւններու սահմանէն շատ աւելիով: Կարգ մը պարագաներու՝ կնոջ մը վերամուսնութիւնը կը դառնար անկարելի՝ հարկին ծանրութեան պատճառով: Ապօրինութիւններու ծնունդ տուող այս հարկը մէկէ աւելի անգամներ տեղի տուաւ դանդատի եւ բողոքի, սակայն շարունակեցին ապօրինութիւնները. կարգ մը վայրերու մէջ ապօրինութիւն էր հռչակուած բեամ-ի արուսիէն, բայց կը թուի թէ կը դանձուէր անիկա: Սովորութեան այս հարկը կը դանձուէր զբամով, մսացու կենդանիով եւ այլապէս: Վաւերագրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս բեամ-ի արուս, արուսիէ, բեամ-ի արուսանէ, բեամ-ի արուս պիքըր վէ սիպէ, բեամ-ի կերտեք, կերտեք տէյիւրի, բեամ-ի նիքիւհ, նիքիւհ ազչէ-սի եւ ճիզմէ պահաւ: Հայկական աղբիւրները զայն կը յիշեն որպէս խարսնեց խաղ,

Հարսանհարկ, եւ դաղջկան յաղկն: Օսմանեաց բարոսորդութենէն սկսեալ անկ-
կա սկսաւ կոշուիլ իղէննամէ խարճը: Տես՝ Հայոց, ԳԱ., էջ 486-487: Մ. Կ. Զուլալ-
եան, Ջալալիների Եարժումը եւ Հայ Ժողովուրդի Վիճակը Օսմանեան Կայսրութեան
Մէջ (ԺԶ-ԺԷ. դարեր), Երևան, 1966, էջ 82, 103: Ղազարեան, էջ 105: Վաղար-
շապատ, էջ 441: Հարկերը, էջ 86: Պաշտօնակամ, էջ 27: Լ. Ս. Ոստիկան,
ԺՅ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն երկրորդ, 1451-1480 թթ.
Երևան, 1958, էջ CXXXII-CXXXIII. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Յիշատա-
կարաններ, Բ. Պարզան, էջ 13, 26, 27, 29, 49-50, 68, 86, 103, 133, 150, 151,
153, 156, 158, 171, 173, 174, 181, 196, 199, 201, 207, 232, 244, 247, 249, 285,
295, 302, 314, 329, 333, 389, 391, 393: Բաբալին, Գ., էջ 29: Պետրոսիանու, Ա.,
էջ 119, 121, 135-136: Պետրոսիանու, Բ., էջ 194, 201, 207, 214-215, 217, 219-220,
223, 238, 276, 283, 302:

79. Եահրուխին 4.5-6 աղչէի արժէքով դրամական միաւոր մըն էր:

80. Պարզան, էջ 167-169:

81. Արարեբէն բեամ՝ Հարկ, տուրք, եւ Հայերէն բեննաք [բնակ]-բնակիլ
բառի արմատէն կազմուած Հարկային տարազ: Ըստ բառակազմութեան՝ բնակու-
թեան Հարկն էր, զոր կը վճարէր զիւղացիներ, երբ ունէր կէս չիֆթէն նուազ տա-
րածութեամբ հող: Արդարեւ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կէս չիֆթէն նուազ
տարածութեամբ հող ունեցող զիւղացիներ ծանօթ էր որպէս բեննաք, թէպէտեւ ըստ
Ապտուրբահման Վեդիֆ պէյի՝ բեննաք կը նշանակէր ամուսնացած: Բեամ-ի բեննա-
քը կը վճարէին բոլոր հողագործներն անխտիր՝ անկախ իրենց կրօնական եւ ցեղա-
յին պատկանելութենէն: Չայն կը դանձէին հողատէրերը: Չայն կը վճարէին նաեւ
անոնք, որոնք կը մնային ձմեռանոցի մը մէջ երեք տարի անընդմէջ: Հարկը կը
դանձուէր շորբորդ տարիէն սկսեալ: Կը վճարէին նաեւ այն հողագործները, որոնք
կը մնային սիփահիի մը հողին վրայ ու կը վճարէին բեամ-ի տուխանը կամ թիւ-
թիւնը: Չորբորդ տարիէն սկսեալ ստիպուած էին այլեւս վճարել բեամ-ի բեննաքը:
Նոյնն էր դրութիւնը այն բայային Համար, որ հեռանալէ ետք իր վայրէն՝ կը վե-
րադարձուէր նոյն տեղը: Այս Հարկին ենթակայ էին նաեւ ամուսնացած այն բայա-
ները, որոնք իրենց հօրմէն կը ժառանգէին կէս կամ մէկ չիֆթէն նուազ հող: Մեծ
զանազանութիւն ներկայացնող Հարկ մըն էր բեամ-ի բեննաքը, եւ երբեմն կը նկատ-
ուէր մէկ տարբերակը զլիսահարկին եւ առ այդ՝ կ'իյնար շերիաթական Հարկերու
դասէն ներս: Ըստ կանոնադրութիւններու եւ վաւերազրկներու՝ ունէր իր տարա-
տեսակները, ահա թէ ինչու Համար տարօրինակ չէ անոր հանդիպել որպէս բաճ-ը
բեննաք, էջինլու բեննաք, ճապա բեննաք կամ պարզօրէն որպէս բեննաք: Տես՝ Ծա-
նօթ. թիւ 30: Բաբալին, Ա., էջ 204: Բաբալին, Գ., էջ 441: Պարզան, էջ 2, 6, 8,
9, 19, 22-24, 29, 30, 33, 38, 45-49, 54-57, 63-68, 76, 78, 80, 102, 105-106,
110-111, 116, 132-133, 158, 165, 174-176, 181, 188, 193, 196, 198, 206, 235, 253,
308, 326, 327, 333, 390:

82. Արարեբէն բեամ՝ Հարկ, տուրք, եւ Թրքերէն ճապա՝ ճիւլ, ի զուր, կամա-
ւոր բառերէն կազմուած Հարկային այս տարազը կը նշանակէ կամաւոր Հարկ: Ըստ

կանոնադրութիւններու՝ ճապա կը կոչուէր ամուրի եւ Հողազուրկ այն դիւղացիին, որ ապրելով հանդերձ իր հօրը հետ՝ իր օրապահիկին համար ունէր իր անկախ դործը: Իրականութեան մէջ բեւեռ-ի ճապան՝ հողէն շահ չստանալով մարդուն վը-ճարած հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Զայն կը վճարէին ընդհանրապէս միայն ոչ-մահմետականները, թէպէտեւ կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան թէ կային շրջաններ, ուր անիկա կը դանձուէր նաեւ մահմետականներէն: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, ու կը վճարուէր աւատատիրոջ, որուն աւատին մէջ կը բնակէր տուեալ ամուրին: Վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս բեւեռ-ի ճապա բննաք եւ ճապա աղչեսի: Տես՝ Պարբան, էջ 2, 35, 36, 47, 48, 50, 54, 57, 76, 77, 80, 110-111, 158, 165, 181: Բաքալին, Ա., էջ 253: Բաքալին, Գ., էջ 29:

83. Բեւեռ-ի արուսանէի բաղկացուցիչ երկրորդ բառը լոկ պարսկական ձեւն է արուսիէի: Տարազը բառացի կը նշանակէ հարսնութեան հարկ: Տես՝ Ծանօթ. թիւ 78:

84. Տես՝ Ծանօթ. թիւ 41:

85. Արաբերէն բեւեռ՝ հարկ, տուրք, եւ թրքերէն դովան՝ փեթակ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կը նշանակէ փեթակի հարկ. իրականութեան մէջ, սակայն, սովորութային այս հարկը, զոր կարգ մը հեղինակութիւններ կը նկատեն շերիաթական՝ մեղուարուծութեան այն հարկն էր, զոր մեղուարոյծը կը վճարէր մերթ անոր, որուն բայան էր ինք, ու երբեմն այն աւատատիրոջ, որուն հողին վրան էր փոխադրած իր փեթակները: Տակաւին՝ հարկը կը դանձէին նաեւ սան-ճաղպէյիները, սիփահիները, վաղՖիներուն տէրերը, սուպաշները, պետութիւնը, եւ նոյնիսկ քիւրտները՝ ըստ մատենի արձանագրութեան, կամ ալ պարզօրէն սպօ-բինութեամբ, մերթ առանձին ու երբեմն ալ ընկերովի: Երբ փեթակներուն թիւն ըլ-լար տասնէն աւելի, հարկը կը դանձուէր իւրաքանչիւր փեթակէ որոշ գումարով մը, որ կրնար շրջանէ շրջան ներկայացնել մեծ զանազանութիւն: Գանձումի այս դրութեամբ՝ հարկին բովանդակութիւնը կը համընկնէր տարադին կազմութեան: Պատ-ի հավայի կարգէն եզոդ այս հարկը կը դանձուէր մեղրի կուլթէին՝ որ ընդ-հանրապէս տեղի կ'ունենար անան, կամ՝ կալի ստեն, կամ ալ Օղոստոսի երկրորդ կէսին՝ տարուան ամենէն տաք օրը: Կանոնադրութիւնները բեւեռ-ի դովանը կը ճանչնան բազմաթիւ այլ վերադիւրներով, որոնք կամ կ'անշուի մեղրին եւ կամ ալ՝ փեթակին: Տես՝ Պարբան, էջ 6, 20, 31, 56, 57, 68, 79, 112-113, 193, 216, 233, 253, 273, 305, 308, 329, 340: Պելտիսիանու, Ա., էջ 122, 187: Պելտիսիանու, Բ., էջ 194, 201, 207, 214, 220, 223:

86. Պարբան, էջ 110-111:

87. Պարսկական ամանորը:

88. Արաբերէն բառ, որ կը նշանակէ դրամ: Միջնադարուն Օսմանեան Կայս-րութեան մէջ օգտադործուող դրամական միւսոր մըն էր՝ տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ զնոզական տարբեր կարողութեամբ:

89. Թրքերէն դարա՝ ցամաք, հող, երկրամաս, սեւ, դժբախտ, եւ սալիուն

կամ սաղըն՝ կատաղի, յարձակողական, չարի, տուրք բառերէն կազմուած չար-
կային այս տարազը բառացի կը նշանակէ Հոգի տարեվճար: Իրականութեան մէջ ա-
նիկա չարի մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ օրինական էր կարգ մը շըր-
ջաններու մէջ եւ ապօրինի՝ ուրիշներու: Կը զանձուէր տարեկան միանուազ դումա-
րով մը, թէպէտեւ մերթ արտադրուած բերքի որոշ մէկ Համեմատութեամբ ալ: Եր-
բման կը զանձուէր դարիով, յարգով, իւղով, մեղրով, ապուխտի Համար օգտագոր-
ծելի միսով, մուշտակով, կաթնտու կովով, թաղիքով ու փայտով: Հարկը կը զան-
ձէին աւատատէր սրբաւորները, սանճադպէսները եւ զանազան մեծ ու փոքր պաշտօ-
նատարներ: Որպէս ապօրինութիւն արդիւուեցաւ մէկէ աւելի անդամներ, բայց ա-
նիկա մնաց ի զօրու, ու Հարունակեց տեւել՝ ինչպէս ցոյց կու տան կանոնադրու-
թիւնները: Տես՝ Պարբան, էջ 61, 118, 129, 151, 155, 171, 270, 317, 323:

90. Արարեւն խարած՝ չարի, տուրք բառէն յառաջացած խարճ, եւ թրքե-
րէն թիմար՝ խնամատար, կամ աւատատիրոջ յանձնուած Հողմաս բառէն կազմը-
ւած չարկային այս տարազը կը յիշուի միայն մէկ անգամ ձեռքի տակ գտնուող կա-
նոնադրութիւններու մէջ, թէպէտեւ որպէս չարկային տարազ՝ թիմարին կը Հան-
դիպինք բաղամթիւ անդամներ: Բառացի կը նշանակէ աւատի չարի, մինչդեռ անի-
կա ապօրինի չարի մըն էր, որ կը զանձուէր միանուազ, որպէս մազթու, ոչ միայն
աւատատէրերու կողմէ՝ այլ նաեւ պետութեան: Ըստ Սեւերեկի կանոնադրութեան՝
վերջուեցաւ 1518 թ.ին, բայց Քիաթիպ Զելեպի թուրք պատմիչը կը յայտնէ, որ ա-
նիկա զանձուեցաւ 1642 թ.ին ալ: Տես՝ Թուրքական Բ., էջ 115, 268: Պարբան, էջ
171:

91. Արարեւն զիրպել՝ մաղ բառն է, որ կ'օգտագործուէր նաեւ Հացահատիկ
չափելու. բովանդակութիւնը կը կընէր Պոլսոյ մէկ քիւլն:

92. Արարեւն բեամ՝ չարի, տուրք եւ իյտ՝ տօն բառերէն կազմուած չարկա-
յին այս տարազը բառացի կը նշանակէ տօնական չարի, որ ըստ բովանդակութեան՝
կը նշանակէ տօնական օշերու առիթով վճարուող չարի: Իրականութեան մէջ՝ մահ-
մետական Փիթր, դատիր, դուրպան եւ նեվրուզ կոչուած տօներուն առիթով զան-
ձուող պարտադիր նուէրն էր անիկա, զոր կը զանձէին աւատատէրերը, պետական
պաշտօնեաները եւ պաշտօնատարները՝ դրամով կամ ոչխարով եւ բնամթերքով:
Ապօրինի այս չարի, որ սկիզբները պատահական էր, Հետագային վերածուեցաւ
մնայուն եւ տարեկան չարի մը, որ կը զանձուէր մահմետական ամանորին, կամ
կալի եւ այդեկութիւն տան: Զայն կը զանձէր նաեւ սուլթանը կամ շահը: Փոփո-
խական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ զանձողի: Սկիզբադրուները զայն
կը յիշեն նաեւ որպէս իյտիէ, ըյտիէ, էյտի, պայրամճեք, պայրամըք դոյունու,
բեամ-ի նովրուզիէ, եւ նովրուզի: Շահ տ քիչեր գերծ էին այս չարիէն Տես՝ Կամուռ,
էջ 129, 138: Թուրքական, Ա., էջ 359: Ղազարեան, էջ 107: Հայոց, ԳԱ., էջ 487:
Յիշատակարաններ, Ա., էջ CXXXIII: Հրովարտականք, Ա., էջ 54-56: Պար-
բան, էջ 128, 149, 150, 153, 171, 172, 192, 215, 552: Բաքալին, Բ., 107-108:

93. Տես՝ ծանօթ. թիւ 92:

94. Պարբան, էջ 170-171:

95. Ատանայի վիլայէթի այս կանոնադրութիւնը, որ կը պատկանի Սուլթան Սիւլէյման Գանուլիի Ժամանակաշրջանին՝ պէտք է ինչոյ 1520-1566 թուականներուն միջև: Եստ հաւանաբար այս թուականներու կէսերուն էր որ զբաւուեցաւ Կիլիկիոյ այս շրջանը օսմանցիներուն կողմէ ու կոչուեցաւ Չուքուր Ալպատ: Այսօր շրջանն ամբողջ ծանօթ է որպէս Չուքուր Օվա:

96. Արարերէն բեմ՝ Հարկ, տուրք, եւ պարսկերէն խանէ՝ տուն, կայք, Հաստատութիւն բառերէն կազմուած այս Հարկին բաղկացուցիչ երկրորդ մասը կը նշանակէ նաեւ ընտանիք, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ընտանիքին կամ ընտանիքի Հարկ, որ կը դանձուէր թէ՛ Օսմանեան եւ թէ՛ ալ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ: Սովորութային Հարկ մըն էր անիկա եւ կը դանձուէր սանձադաշտներուն, աւատատէրերուն, քիւթիպներուն, էմիրներուն, պետութեան, արքունիքին եւ սուլթանին կողմէ, յաճախ երկու նուազով, դարնան եւ աշնան: Կը դանձուէր դրամական որոշ գումարով մը, կամ որպէս փոխարժէք որոշ քանակով փայտի, խոտի, յարդի, հաւի, իւղի, եւ նոյննման այլ նիւթերու: Չայն կը վճարէին ընտանիքներ եւ անհատ մարդեր: Խորականութեան վրայ Հիմնուած Հարկ մըն էր բեմ-ի խանէն, զոր յաճախ ոչ-մահմետականը կը վճարէր աւելի մահմետականէն: Կարգ մը վայրերու մէջ յայտարարուած էր ապօրինութիւն, բայց հակառակ անոր կը շարունակուէր դանձուիլ՝ ըստ «Հին օրէնքի» կամ Քըրտական սովորութեան» ինչպէս կը նշեն կարգ մը կանոնադրութիւններ: Կային շրջաններ, ուր որոշ ծառայութեան մարդեր զերծ էին կացուցուած բեմ-ի խանէի պարտաւորութենէն, մինչ՝ երբ կայսրութեան արեւելեան շրջաններուն մէջ անիկա ընդհանրապէս կը դանձուէր բոլոր Հպատակներէն՝ Պալատներուն մէջ զայն կը վճարէին միայն անոնք, որոնք զաւրով այլ վայրէ մը կը Հաստատուէին հանքավայրերուն մէջ: Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ բեմ-ի խանէն կը յիշուի նաեւ որպէս խանէ աշէնի, խանէ Ֆլորիսի, խանէ-ի Ղուսար, բեմ-ի թիւթիւն, բեմ-ի եուրտ, բեմ-ի տուխան, բեմ-ի տիւտ, էվ փուլի եւ թուստ-ի փուլ: Տես՝ Հայնց, ԳԱ., էջ 93: Թուրքալիամ, Բ., էջ 230: Ղազարեան, էջ 107: Պելտիսիանու, Բ., էջ 201, 301-302: Պարքան, էջ 117, 118, 132, 134, 139, 144, 149, 153, 155, 168, 190, 194, 200, 201, 204, 228, 245, 249, 306, 307, 318, 321, 322, 325, 340: Բաքալիս, Ա., էջ 727:

97. Երկու ազնէի Համազօր օսմանեան դրամական միւտոր: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն առաջ կ'արժէր մէկ զրուշի մէկ ջառասուներորդը, թէպէտեւ, ըստ Սաֆրաստեանի՝ երեք ազնէ էր անիկա: Տես՝ Թուրքալիամ, Ա., էջ 380: Քէ-էկեան, էջ 312:

98. Արարերէն Տիզիէ՝ տուրք, Հարկ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, որ զբեթէ բոլոր սկզբնաղբիւրներու մէջ ալ ստացած է զլիսահարկի իմաստ: Ըստ վաւերագիրներու եւ հասկացողութեան շերիաթական այս Հարկը կը վճարէին բոլոր ոչ-մահմետականները՝ մահմետականներու կողմէ իրենց կեանքին, պատիւին եւ ինչքին պաշտպանութեան Համար: Կարգ մը աղբիւրներ կը նշեն, թէ անիկա կը վճարուէր ոչ-մահմետականին կողմէ՝ պահելու եւ գործադրելու Համար իր կրօնն ու անոր սկզբունքները, մինչ այլ փաստաթուղթեր կը վկայեն անոր զինուորութեան

փոխան դանձուած ըլլալը: Ինչ որ ալ ըլլայ անոր տուն տուող պատճառը՝ անիկա կը դանձուէր պետութեան կողմէ, մասնաւոր պաշտօնեաններու միջոցով, որոնք կը կոչուէին ճիզիէտար: Սկիզբները խարաճի փոխան գործածուող Հարկային տարազ մըն էր անիկա, եւ անոր սահմանածը կը դանձուէր մթերքով. բայց Հետագային վերածուեցաւ դրամական որոշ դումարի մը: Ըստ նիւթական կարողութեան՝ ժողովուրդը բաժնուած էր երեք դասի՝ աղքատներու, միջակօրեարներու եւ Հարուստներու, որոնք կը վճարէին մէկի, երկուքի եւ չորսի համեմատութեամբ: Հակառակ այս մէկուն սակայն, փաստաթուղթերը ցոյց կու տան խտրական այն ոգին, որուն վրայ յենած մնաց անիկա: Դրեթէ միշտ ալ սպօրինութիւններու տուն տուող Հարկ մը եղաւ ճիզիէն, որ կանոնադրութիւններու, փաստաթուղթերու եւ գրականութեան մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս ճիզիէ կեպերան, շախի վերիի, զաֆա վերիիսի, մագթութու ճիզիէ եւ ալիբուուս ճիզիէ: Հայկական աղբիւրներ զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս ճիզրա, ջաղիա եւ արծաթադին ծառային: Ճիզիէն յառաջացած սպօրինութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ անոնց ընկերակցող խժոժութիւններն ու բրոննութիւնները: Օրինականօրէն հասունութեան թեւակոխած այր մարդերէն դանձելի այս Հարկը կը դանձուէր ոչ միայն օրօրոցի մանուկներէն եւ զառամեալ ծերերէն՝ այլ նաեւ մահացածներէն՝ դործադրելով կարելի եւ անկարելի ամէն տեսակ բռնութիւն: Աւելին՝ կը դանձուէր ոչ միայն աւելիով՝ այլ նաեւ զալիք քանի մը տարիներունը միասին, անոր ընկերացնելով զանազան ու զարմանազան անուններով կատարուած յաւելումներ: Ի վերայ այս ամենայնի՝ երբ Մահմուտ Բ.-ի իշխանութեան օրերուն՝ ազէն դարեցաւ շրջադարձեան եւ զայն փոխարինեց զուրուշը որպէս դրամական միւտը, ազէն վերածուեցաւ դրուշի եւ այդ ձևով աւելցաւ ու բազմապատկուեցաւ նիւթական բովանդակութիւնը ճիզիէին: 1855-1856 թթ.-ու շրջանին փոխուեցաւ անունը ճիզիէին եւ անոր փոխան իշխանութիւնները սկսան դանձել պետերի ասքերիէն. բայց կարգ մը շրջաններու մէջ նորին քովիկն ի վեր յամանցաւ մնալ հինը, ու դանձուիլ: Երբ քրիստոնեաներէն դանձուողը պարզօրէն կը կոչուէր ճիզիէ՝ հրեաներէն դանձուողը կոչուեցաւ ճիզիէ եհուտան: Ըստ կանոնադրութիւններու եւ փաստաթուղթերու տուեալներուն՝ ոչ ոք ազատ էր այս Հարկէն, բայց կային կարգ մը շրջաններ եւ կարգ մը մարդեր, որոնք զերծ էին կացուցուած ճիզիէն եւ այլ պարտաւորութիւններէ՝ շնորհիւ կա՛մ իրենց կատարած աշխատանքին ու պաշտօնին եւ կա՛մ ալ՝ իրենց շնորհուած հրովարտակներուն: Տես՝ Ղազարեան, էջ 101: Զուլալեան, էջ 68, 98-99: Հրովարտակներ, Ա., էջ 46, 49, 51, 69, 70, 118: Հրովարտակներ, Բ., էջ 228: Հայոց, ԳԱ., էջ 78, 84, 482, 487: Թուրքական, Ա., էջ 184-185, 279, 375: Թուրքական, Բ., էջ 230, 294-295: Ա. Ռ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սանթուրեան [Թրք.] Թուրքական Ազբիւրներ, Գ., Երեւան, 1972, էջ 33, 69, 226, 230. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Գ.: Ա. Ռ. Սաֆրաստեան [Թրք.], Թուրքական Ազբիւրներ, Գ., Եվիա Ձեյնպի, Երեւան, 1967, էջ 180, 341. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Եվիա Ձեյնպի: Յ. Գ. Փափազեան, Ռայաքների իրական Ազատութեամբ Հարցը Արեւիքեամ Հայաստանում 16-18րդ դդ. Եւ Շահ Սուլթան Հուսէյնի Հրովարտակը, Վ. Գ. Բարեուղարեան եւ Վ. Ա. Յակոբեան [խմբ.] Ճէջեր

Հայ ժողովուրդի Պատմութեան և Բանասիրութեան», Երևան, 1971, էջ 48, 134: ճիշատակարաններ, Բ., էջ CXXI-CXXII : Յ. Փափազյան, Սեֆեան Իրանի Ասիական տարածքի վաղափակամուրթեան Հարցի Ծուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», Թիւ 3, Երևան, 1956, էջ 87, 93: Գ. Ե. Երեմէկով, Թուրքերի Մագուսը, Երևան, 1975, էջ 133, 140, 187: Աշոտ Յովհաննիսեան, Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան, Գիրք Երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 18, 137, 139: Ավդալբեկեան, էջ 442: Սիրուհի, Ա., էջ 143, 283: Համրարեան, էջ 315: Ջամբո, էջ 130, 144, 150-151, 215: Լ. Ս. Խաչիկեան, Ժ. Գարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն երրորդ, 1481-1500 թթ., Երևան, 1967, էջ 259. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Յիշատակարաններ, Գ. : Զուէն Արքեպս.*, Պատրիարքական Յուշերս - վկայագիրներ և վկայութիւններ, Գահրէ, 1947, էջ 67: Վ. Ա. Յակոբեան [խմբ.], Մամբ ժամանակագրութիւններ, Բ., Երևան, 1956, էջ 249, 396, 397, 420. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս ժամանակագրութիւններ, Բ. : վաղարշապատ*, էջ 453: Աւետիս Վարժապետ Պէրպէրեան, Պատմութիւն Հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 452, 469, 480, 488: Վուսիհի, էջ 47-48: **Shorter Encyclopedia of Islam**, p. 611. Majid Khadduri, **War and Peace in the Law of Islam**, Baltimore, 1961, p. 196, 198. Ինան, էջ 24: Բաբալին, Ա., էջ 50, 298-302: Բաբալին, Բ., էջ 133, 394: Բաբալին, Գ., էջ 14, 343: Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, London/Oxford/New York, 1968, p. 116 Պարթան, էջ 72, 83, 198, 200, 201, 204-205, 216, 226, 227, 230, 301, 316, 318, 320, 322, 338, 351, 398:

99. Թրքերէն ջիւլիք՝ խնոցի, և պարսկերէն բաճ՝ հարկ, տուրք բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ կը յիշուի միայն մէկ անգամ՝ ձեռքի տակ դրտնուող կանոնադրութիւններու մէջ: Անորոշ բովանդակութեամբ այս հարկը կը դանձուէր միայն Ատանայի շրջանին մէջ, և միայն ջրխտոնեաներէն, իսկ անկէ զերծ էին կացուցուած լոկ անոնք, որոնք սուլթանական հրովարտակ մը ունէին հարկազերծութեան համար: Տես՝ Պարթան, էջ 20է:

100. Գրգարական սխալէ յառաջացած թիւ մը. ըստ հաշիւի՝ վաթսուն փաբան պիտի ընէ հարիւր քսան ազգէ: Տես՝ Ծանօթ. թիւ 97:

101. Արարերէն ըէիս՝ պետ, տոհմապետ, մեծաւոր, նախագահ բառն է ու կը նշանակէ պատասխանատու:

102. Արարերէն սազա՝ ջրկիր բառն է, որ հոս կը նշանակէ ջրարաշխ, բրինձի դաշտերուն մէջ ջուրի օգտագործումին հսկող մարդ:

103. Թրքերէն ջիւլիքճի՝ թիավարող բառէն յառաջացած տարազ մը, որ Օսմանեան արգարադատութեան մէջ կը նշանակէր նաեւ թիավարտ: Հոս կը նշանակէ մշակ, ձրի բանուոր:

104. Արարերէն ըբամ՝ հարկ, տուրք, և Թրքերէն եաթազ՝ անկողին, ապաստանարան բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ կը նշանակէ ապաստանարանի հարկ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ձմերանոցներու մէջ կայք հաստատած ոչխարի և այծի հօտերէն դանձուող հարկն էր անիկա: Կը դանձուէր աւատա-

տիրոջ կողմէ Մուսի սիրելիքը, սշխարով, Հացահատիկով եւ շրամով: Սկզբնաղբիւր-
ներու մէջ կը յիշուի նաեւ սրպէս բեամ-ի շրջադ: Տես՝ Պարբան, էջ 47, 67, 68,
146, 192, 200, 201, 206, 208:

105. Արարեբէն բեամ՝ Հարկ, տուրք, եւ տուխիէն՝ ծուխ, մուխ, ծխախոտ
բառերէն կազմուած այս Հարկը իրականութեան մէջ բնակարանի Հարկ մըն էր լոկ,
որ կը զանձուէր իւրաքանչիւր տունէ, բնակարանէ կամ ընտանիքէ: Աւելին՝ բնա-
տութեան Հարկ մըն էր անիկա եւ կը զանձուէր աւատատիրոջ կողմէ: Սկզբնաղբիւր-
ները զայն կը ճանձնան նաեւ սրպէս տտեթ-ի տուխանի, բեամ-ի թիւթիւն եւ բեամ-ի
եռերտ: Տես՝ վարարշապատ, էջ 441: Ղաղարեան, էջ 105: Պարբան, էջ 12, 80,
103, 201, 206, 209, 232, 235, 248, 253, 264, 271, 273, 278-281, 342: Պետիտիա-
նու, Բ., էջ 201, 223, 301, 303:

106. Տես՝ ծանօթ. թիւ 41:

107. Արարեբէն իմամ՝ մահճետական կրօնապետ բառն է: Թրքերէնի մէջ կը
նշանակէ նաեւ պետ, Հրամանատար եւ առաջնորդ:

108. Պարբան, էջ 204-206:

108ա. Պարբան, էջ 300:

100. Նոյնը, էջ 124-129:

110. Այսինքն՝ զինուորներու զրութիւնն ըստ Զիւլզատիւներու Հին օրէնքին:

111. Պարբան, էջ 124:

112. Ըսել կ'ուզուի՝ զոգիւրուն եւ աւաղակներուն:

113. Կիրպասի Հաստկեկ եւ փափուկ կտոր, որ կը զետեղուի զրաստի մորթին
եւ Համետին միջեւ:

114. Օսմանեբէն բառն է զինա, որ Հոս թարգմանուած է շնանալ, պոռնկու-
թիւն ընել եւ պատուազրկել՝ ըստ տեղի եւ նախադասութեան բովանդակութեան:

115. Արարեբէն տիէթ՝ տուղանք բառէն ստեղծուած օրինական տարազ մը, որ
օսմաներէնի մէջ ստացեր էր տրեան դին իմաստը: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ
տիէթը կը վճարուէր ոճրադործին կամ յանցաւորին կողմէ սպանեալին Հարազատ-
ներուն, ժառանգորդներուն կամ ազդականներուն, եւ վերաւորեալին՝ եթէ արիւ-
նահեղումը մահ չէր պատճառուած: Տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ քանակական
եւ որակական տարբեր իմացում զրեցած տարազ մը եղաւ տիէթը, որուն վճարումը
պէտք էր որ որոշուէր օսմանեան օրէնքի տրամադրութիւններուն Համաձայն: Սա-
կայն, ինչպէս կը նշեն կանոնադրութիւնները եւ այլ վաւերագրիւններ՝ յամախ կը
պատահէին ապօրինութիւններ եւ օրինադանցութիւններ, եւ փոխանակ օրէնքով
քննելու, երեւան Հանելու ոճիրին կամ ոճրապարտ արարքին ներքին ծալքերը եւ
զրդապատճառները, եւ ըստ այնմ տնօրինելու պարտն ու պատշաճը՝ դատական իշ-
խանութիւնները կը կաշառուէին եւ ազատ կ'արձակէին մահաւանդ մահուան դա-
տապարտուելիք ոճրադործները: Եթէ, ըստ սկզբնաղբիւրներու, մահապատիժ չկար
կատարուած արարքին Համար՝ յանցաւորն անհրաժեշտ էր որ վճարէր տիէթը: Օրի-
նականօրէն կ'ընէր կը վճարէին տիէթին կէսը, ինչպէս որ էր զրութիւնը անչափա-
Հասներուն Համար ալ. այդ պարագային՝ կէս տիէթը կը վճարէին անչափահասին

Հարազատները: Եկեթերը զերծ էին տիէթէն, որովհետև անպատասխանատու կը նկատուէին իրենց արարքներուն համար, եւ առ այդ՝ անոնց կէս տիէթը կը վճարուէր պետութեան կողմէ: Երբ չափահասը կամ անչափահասը կանխամտածուած ձեւով գործէր ոճիրը՝ մահապատիժ էր վճիռը: Տես՝ Բաքալին, Ա., էջ 489: Պարբան, էջ 121-123, 126, 180:

116. Ըսել կ'ուզուի՝ տուգանք պիտի չզանձուի անկէ:

117. Ըսել կ'ուզուի՝ տուգանք պիտի չզանձուի անկէ:

118. Թրքերէն գոյուն՝ ոչխար, եւ պարսկերէն բաճ՝ մաս, բաժին, տուրք, մաքս, բառերէն կազմուած Հարկային այս տարազը պարզօրէն կը նշանակէր ոչխարի մաքս, այսինքն՝ շուկայի մէջ մորթուելու համար կամ այլապէս վաճառուող ոչխարէն զանձուող մաքս, թէպէտև կարգ մը աղբիւրներ եւ կանոնադրութիւններ կը նոյնացնեն զայն ատեթի-ի գոյունի, ատեթ-ի աղնեմի, բեսմ-ի աղնեմի եւ նոյնատեսակ Հարկային այլ տարազներու հետ: Մինչդեռ՝ եթէ վերջիները կը դանձուէին խաշարածներէն որպէս ոչխարաբուծութեան Հարկ՝ գոյուն բաճըն Հիմնականօրէն բաճ մըն էր, որ կը դանձուէր անոնցմէ անկախ եւ ամէն անգամ՝ երբ վաճառուէր ոչխարը: Հարկին կէսը կը վճարուէր ծախողին, եւ միւս կէսն ալ՝ զնողին կողմէ, ու կը դանձուէր ամիլին ներկայացուցիչը եղող էմիրի մը կողմէ: Տես՝ Պետրիսիանու, Ա., էջ 167: Պարբան, էջ 24, 101, 123:

119. Վաւերադիրներու եւ կանոնադրութիւններու մէջ մերթ այսպէս կը կոչուի օսմանեան աղչէն: Տես՝ Պարբան, էջ 111, 112, 118, 123, 124, 138, 145, 146, 148-151, 153, 156, 166, 183, 204-206, 217, 218, 226, 230, 361:

120. Արարերէն դատի՝ դատաւոր, եւ սաքեր՝ զինուոր բառերէն կազմուած այս տարազը տարօրինակ կերպով ոչ մէկ կապ ունի բանակի եւ զինուորութեան հետ: Ընդհակառակը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շէյխ իւլ-խալաֆէն անմիջապէս ետք եկող կրօնական բարձրագոյն հեղինակութիւնն էր անիկա: Իրականութեան մէջ՝ օսմանեան վարչամեքենան կանդուն պահող չորս պաշտօններ կային - վեզիրներունը, զազրասքերհերունը, տեֆթերտարներունը եւ նշանճըներունը: Վարկով երկրորդ աստիճանի վրայ կը գտնուէր զազրասքերը, որմէ Օսմանեան Կայսրութիւնը ունէր երկու հատ, որոնք ծանօթ էին Բումէլիի զազրասքեր եւ Անատոլուի զազրասքեր անուններով, եւ կը ներկայացնէին արդարադատական բարձրագոյն հեղինակութիւնը իրենց շրջանին մէջ: Գազրասքերն իր ապրուստին եւ զանազան ծախսերուն համար պետական զանձէն կը ստանար որով զանակով ուճիկ, որ ծանօթ էր ուլուֆէ անունով, եւ որմէ անկախ՝ ժողովուրդէն ալ կը զանձէր շարք մը մասնաւոր Հարկերու: Տես՝ Թուրքալիամ, Ա., էջ 364: Քրիզի, էջ 97:

121. Թրքերէն զան՝ արիւն, եւ արարերէն ճերիմէ՝ ոճիր, յանցանք բառերէն յառաջած Հարկային այս տարազի ներքին բովանդակութիւնը կը համընկնի տիէթիին, տրուած ըլլալով որ Թրքերէնի մէջ ճերիմէն ունի տուգանք իմաստը: Առ այդ՝ զան ճերիմէսին հեղուած արեան տուգանքն էր: Բայց մերթ այսպէս կը կոչուէր նաև այն տուգանքը, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իշխանութիւնները կը զանձէին բռնութեամբ կատարուած պատուազրկումի մը պարագային: Տես՝ Ծա-

նօթ. Թիւ 46: Քէլէկեան, էջ 439: Պարզան, էջ 121, 123, 126, 180, 388:

122. Պարսկերէն քեթխուտա բառը կը նշանակէ տանուտէր կամ փոխանարդ, որ օսմաներէնի մէջ ստացած է նաեւ իմաստը շրջանի մը վարչական պատասխանատուին, կամ Հոմարիի մը վաշութեան մեծաւորին: Կը նշանակէ նաեւ պաշտօնական ներկայացուցիչ. աւելին՝ դիւղապետ: Այս վերջինին աղաւաղումն է քեխիան, որ մուխթարն է դիւղին, մինչ մուխթար կը նշանակէ պարզօրէն թաղապետ: Ըստ կարգ մը օսմանեան վաւերագիրներու՝ քեթխուտան պաշտօնական ներկայացուցիչն էր Բարձրագոյն Դրան եւ շրջաններու մէջ սանճադպէսիէն, դատընէ եւ սուպաշընէ անմիջապէս ետք կու գար, ու կը հսկէր սուլթանին եկամտներուն եւ սիմսարներու արարքներուն եւ շարժումներուն վրայ: Կրնար ըլլալ նաեւ կառավարիչը շրջանի մը, եւ օգնել միւհթեպիին՝ անոր պաշտօնի կատարումին ատեն: Հոս տարազը առնուած է վերջին այս իմաստով: Տես՝ Թուրքական, Ա., էջ 381: Պելտիսիանու, Ա., էջ 79, 93, 94-95, 96, 98, 102, 104, 106-107, 132, 133, 139, 144, 149-150, 162, 169: Պելտիսիանու, Բ., էջ 296: Քէլէկեան, էջ 1012: Պարզան, էջ 50, 66, 78, 91, 117, 123, 124, 149, 290, 356-359, 391:

123. Օսմաներէն պոյ՝ տոհմ, ցեղախումբի որոշ հատուած, եւ պէյ՝ տէր, պետ, առաջնորդ բառերէն յառաջացած բառակազմութիւն մը, որ կը նշանակէ ցեղախումբի մը բաղկացուցիչ որոշ հատուածին պետը, որուն պարտականութիւնն էր ղեկավարութիւնը իրեն ենթակայ ժողովուրդին: Հայերէն տոհմապետ եւ նահապետ բառերը կը մնան ամենէն մօտը օսմաներէն այս բառի բովանդակութեան: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 295: Պարզան, էջ 81:

124. Արարերէն հէսէպէ՝ հաշուել բառէն յառաջացած հարկային տարազ մըն էր իհթիսապը, եւ հին օրերուն ունէր պետութեան վճարուող հարկի իմաստ: Իրականութեան մէջ կը նշանակէր նաեւ կատարուած դործ մը քննելով վճիռ արձակել, կամ առուծախի քննութիւն եւ վերահսկողութիւն: Հետաքրքրական է, որ այսպէս կը կոչուէր նաեւ այն պաշտօնեան, որուն պաշտօնն էր շուկայի մէջ որոշել վաճառուելիք ապրանքներուն գինը եւ անոնցմէ դանձել հարկերը, շուկային մէջ հսկել չափի ու կշիռի անխարդախութեան, պարտադրել շուկայի անգիր օրէնքները, միս ու մսացու եւ օսկի հայթայթել շուկային, ուշադիր ըլլալ որ վաճառորդները չխտախտին պետութեան կողմէ ապրանքներուն համար որոշուած գիները, եւ արգիլել զեղծարարութիւնը արհեստաւորներուն եւ առեւտրականներուն: Բոլոր այս պարտականութիւններուն համար իհթիսապը կը դանձէր որոշ գումար մը իրեն համար, որ սկիզբները չէր անցնէր քառասունէն մէկը տուեալ ապրանքի մը գինին: Գանձումը կը կատարուէր բաճին հետ միասին: Օսմանեան Կայսրութեան սկզբնական շրջանին իհթիսապը կը դանձուէր ուղղակի պետական պաշտօնեաներուն կողմէ, որոնք ծանօթ էին որպէս միւհթեպի. հետագային, սակայն, բոլոր այս պաշտօնները յանձնուեցան միւլթեղիմներու, որոնք իրենց պաշտօնը պետութեանէն կը վերցընէին կապալով՝ որոշ մուզաթա մը վճարելով անոր: Իհթիսապին միւլթեղիմներու փոխանցումով խախտեցաւ ամէն ինչ եւ հարկն ստացաւ փոփոխական նկարագիր: Կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան ոչ միայն նոյն բովանդակութեամբ տարանուն

Հարկեր՝ այլ նաև քանակական նկատառելի փոփոխութիւն՝ ըստ վայրի, ապրանքի, ժամանակի եւ դանձիշի: Հարկը կը դանձուէր զբամով, եւ մերթ նաև արտադրութեամբ քիչ մը այն բոլորէն, որոնք աղերս մը ունէին շուկային եւ առևտուրին հետ: Տես՝ Թուրքական, Ա., էջ 361: Քէլէկեան, էջ 55: Պելախիսիանու, Բ., էջ 143, 158, 195-197, 200, 220, 232, 237-239, 280, 296: Բաքալին, Բ., էջ 43: Պարքան, էջ 69, 123, 134, 167, 186, 190, 218, 226, 229, 255, 257, 330, 349, 350, 396, 400:

125. Ծանրութեան եւ բովանդակութեան տարազ. փոփոխական էր քանակով եւ կշիռով, եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը տարուերէր 800-2400 տիրահիմի միջև. այդ վերջինները կ'ընեն 2560-7680 կրամ: Տես՝ կամուճ, էջ 129: Քէլէկեան, էջ 269: Պարքան, էջ 16, 48, 85, 123, 137, 142, 159, 161, 163, 166, 168, 177, 182, 185, 187, 196, 199, 212-213, 222:

126. Արարերէն հազդ՝ իրաւունք, հարկ, եւ պիտաթ՝ գորգ, ծածկոց, սիւսոց բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կը յիշուի միայն մէկ անգամ Պարքանի հաւաքածոյին մէջ: Օսմաներէնի մէջ պիտաթ բառը ստացած է զորդ իմաստէն անկախ նաև կա՛հ կարասիի բովանդակութիւն, մինչդեռ Պարքան կը նշէ թէ անիկա պարզօրէն անկողինն էր: Առ այդ՝ հազդ-ը պիտաթը կ'ըլլայ այն հարկը, զոր պետութեան կը վճարէին վերմակ, անկողին, բարձ, բազմոց եւ յարակից այլ առարկաներ պատրաստողները Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 265: Պարքան, էջ 538:

127. Պարքան, էջ 120-124:

OTTOMAN REGULATIONS AND THE ARMENIANS OF WESTERN ARMENIA

LEVON VARTAN

(Summary)

The article comprises a number of Ottoman regulations – kanunnames – shedding light on the economic and taxation systems of various regions in Western Armenia and Cilicia. It brings out through the content of these regulations, the dire economic condition which was the lot of the indigenous of western Armenia during the XVI-XVII centuries.

The Ottoman regulations cited here are all drawn from Omer Lutfi Barkan, **XV ve XVII inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari**, Birinci cilt, **Kanunlar**, Istanbul, 1943, translated into Armenian, annotated, and put into circulation for the first time in Armenian historiography, thus being an addition to those Ottoman regulations which make the content of Safrastian's and Zulalian's book, **The Ottoman Regulations in western Armenia, XVI-XVII centuries: Kanunnames**, Erivan, 1964.

The regulations given here belong to the Armenian provinces of Ergani, Erzenka, Malatia, Garaman, Chermoug, Gargar, Tivrig, Severeg, Chougour Abat and Roumi.